

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO



1967 · LETO XV

2

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XV. letnik Ljubljana 1967 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka

- France Klopčič: Slovenci v oktobrski revoluciji — Stran 65
Marija Verbič: 700 let Novega trga v mestu Ljubljani — Stran 70
Vlado Valenčič: Prvi ljubljanski regulacijski načrt — Stran 74
Primož Kuret: Glasbila na srednjeveških freskah na Slovenskem —
Stran 84
Branko Reisp: O najstarejših tiskanih uradnih razglasih v sloven-
ščini — Stran 91
Vlado Habjan: Knežja prestolica Celje — Sredi XV. stoletja —
Stran 95
Francè Goršič: Orglarski mojster Franc Goršič (1836—1898) (Spo-
mini na očeta) — Stran 103
Jan Šedivý: + Martin Miklošič — Neznani narodni buditelj —
Stran 113
Jože Šorn: In memoriam Franja Baša — Stran 115
- ZGODOVINSKO BRANJE:
Ocene in poročila — Stran 116

Na ovitku

Celjski grb iz leta 1493 (foto Viktor Berko, Celje)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

SLOVENCİ V OKTOBRSKI REVOLUCIJI

FRANCE KLOPČIČ

Leta 1917, dne 7. novembra (ali 25. oktobra po odpravljenem starem koledarju), je v Rusiji po oboroženi vstaji delavcev in kmetov, vojakov in mornarjev, ki jo je vodila boljševiška partija z Leninom na čelu, zmagala socialistična revolucija. Nastala je republika sovjetov. To je bila diktatura proletariata, ki jo je teoretično utemeljil Marx in ki so jo praktično uresničili boljševiki. Revolucija je Rusijo iztrgala iz strahot prve imperialistične vojne. Uničila je stari red izkoriščanja in zatiranja, izročila delavcem tovarne, rudnike in transport, kmetom pa zemljo, a narodom dala nacionalno svobodo. Pretresla je svet, ki je od tedaj v nenehnem revolucionarnem preoblikovanju: začela se je doba socializma, medtem ko jenjava doba in se krči obseg kapitalizma.

Petdeset let po veliki oktobrski socialistični revoluciji ima svet radikalno drugačno podobo. Nekdanja Rusija v nekoliko zmanjšanih mejah — zdaj Zveza sovjetskih socialističnih republik — je postala vrhunška država. Obstaja vrsta socialističnih dežel, med njimi naša Socialistična federativna republika Jugoslavija. Prejšnje kolonije so se osamosvojile. Čeprav najnaprednejše kapitalistične države, med njimi Združene države Amerike, nadaljujejo gospodarski in tehnični vzpon, ne daje njihov sistem svetu perspektiv za mir in blaginjo; nasprotno, kapitalistični red nadaljuje z gospodstvom nad zatiranimi razredi in zaostalimi narodi ter razpihuje vojne. Človeštvo bi se že zdavnaj znašlo v tretji svetovni vojni, če ne bi socialistične dežele izvajale politiko miroljubnega sožitja, če se ne bi številne neuvrščene dežele zavzemale za mir in razvoj v miru. Prevrati v znanosti in tehniki omogočajo pospešen razvoj človeštva in stavljajo predenj uresničljivo nalogo, odpraviti vojne, odpraviti revščino in zaostalost. Svet in človeštvo sta na pragu novih odločilnih rešitev...

Leto 1917 je zalotilo v Rusiji desettisoče Slovencev. To so bili vojni ujetniki kakor

stotisoči Srbov, Hrvatov, Čehov, Madžarov, Nemcev in drugih narodnosti, ki jih je Avstro-Ogrska mobilizirala v vojsko in izgubila v letih 1914—1916 na bojnem polju. Po najskromnejših podatkih¹ je Rusija zajela nad milijon vojakov in oficirjev avstro-ogrske armade. In ti vojni ujetniki so bili izpostavljeni vplivu revolucionarnih dogodkov leta 1917 v Rusiji.

Že februarska revolucija 1917, ki je strmo glavila carja in uvedla demokratične svobode, zlasti pa ustvarila sovjete, je spremenila položaj vojnih ujetnikov: bili so deležni svobodnejšega gibanja v taboriščih ali na delovnem mestu v tovarnah in na vasi, vključevali so se polagoma v družbeno in politično življenje narodov obsežne Rusije.

Najbolj se je vpliv februarske meščansko-demokratične revolucije izkazal med vojaki in častniki Srbskega dobrovoljskega korpusa v Odesi in sosednih krajih južne Ukrajine. V ta korpus so se leta 1916 priglašali prostovoljci iz vrst slovenskih, hrvatskih in srbskih vojnih ujetnikov, bivših vojakov in častnikov avstroogrske armade, da bi se z orožjem v roki bojevali zoper zatiralsko Avstro-Ogrsko, za osvoboditev južnih Slovanov, za ustanovitev Jugoslavije. Prva divizija tega korpusa se je leta 1916 že junaško tolkla v Dobrudži na strani ruskih vojsk proti Avstriji, Nemčiji, Bolgariji in Turčiji ter utrpela hude izgube. Toda poveljstvo korpusa, ki je bilo v rokah oficirjev kraljevine Srbije, ni hotelo nič slišati o Jugoslaviji, marveč je po nalogu srbske kraljevske vlade zastopalo politiko Velike Srbije, v katero naj bi se vključile hrvatske in slovenske dežele. Hkrati je poveljstvo uvedlo v korpusu sistem neenakopravnosti in nasilja. Zato je v enotah korpusa že oktobra 1916 prihajalo do odpora, ki se je po februarški revoluciji 1917 sprevrgel v radikalno in mogočno gibanje za izstop iz korpusa. To gibanje je dobilo ime disidentskega gibanja. Ob podpori vojaških in oficirskih sovjetov v Odesi, Zaporozju in drugih

krajih so tisoči Slovencev, Hrvatov in Srbov zapustili korpus. Če je ta v začetku leta 1917 štel še nad 40.000 vojakov in častnikov, je maja 1917 bilo v njem le 20.622 moških; polovico moštva je vzelo disidentstvo in dezerterstvo.² Kasneje je skopnela še druga polovica razen nekaterih enot na Murmansk in v Odesi; zadnje so se umaknile na Ural.

Tako je disidentstvo in dezerterstvo ohromilo in okrnilo Srbski dobrovoljski korpus. Zato njegovi ostanki niso mogli leta 1918 postati orodje protirevolucije zoper boljševiško oblast, kakor se je zgodilo s češkimi legijami na Volgi in v Sibiriji, ki so postale opora armadi belega admirala Kolčaka in intervencionističnim vojskam antante.

Med Slovenci, ki so se izkazali v disidentskem gibanju in njegovi politični usmeritvi, so bili: Pavel Golia, Gašper Pečlè, Milan Gorup, Janko Kotnik, Ernest Sorčan, Stanko Lapajne, Ciril Cirman, Srečko Jeras, Jože Zupančič, Jože Velnar, Josip Rožman, Srečko Lapajne, Jože Urbančič, Jakob Stefančič, Josip Bergoč, D. Rustja, M. Juvan, V. Španger in drugi.³

Vpliv oktobrske socialistične revolucije 1917 na ujetnike je bil neprimerno večji od vpliva februarске revolucije.

Oktobrska revolucija je med vojnimi ujetniki vzbudila simpatije in si pridobila zveste privrženca s svojo socialno vsebino, s politiko miru, z antiimperialistično usmerjenostjo, s samoodločbo narodov, s sovjetsko oblastjo, ki je združevala delavce in kmete itd. V aktivno politično življenje je pritegnila stotisoče delavcev, kmetov in izobražencev iz vrst vojnih ujetnikov.

Oktobrska revolucija je vojne ujetnike osvobodila in jih izenačila z državljani Rusije. Predsednik vojaškega oddelka Vseruskega centralnega izvrševalnega odbora sovjetov je dne 13. decembra 1917 poslal astra-hanskemu sovjetu naslednja navodila: »Revolucionarna dežela ne sme imeti sužnjev. Vojni ujetniki se morajo počutiti v naši deželi kot gosti revolucionarnega delovnega ljudstva. Potrebno jim je dati lastno notranje samoupravljanje, olajšati njihovo delo in ga plačevati kot ruskim delavcem.«⁴

Iz vseh teh in drugih razlogov je boljševizem našel med vojnimi ujetniki plodna tla. Med Jugoslovani so se pojavili boljševiki, mnogi disidenti so se razvili v komuniste.

Oktobrske vstaje v Petrogradu in Moskvi se je neposredno udeležilo le nekaj Jugoslovanov; med njimi Slovenca ni bilo nobenega. Pač pa so se oktobrskih in novembrskih bojev za sovjete v Kijevu udeležili posamezni

borci Jugoslovanskega udarnega bataljona in sicer na lastno pest in pobudo. O tem pričajo spomini slovenskih udeležencev.

Organizirana dejavnost vojnih ujetnikov na strani nove sovjetske oblasti se je pričela v začetku leta 1918, ko se je sovjetska oblast zmagovito razširila po vsej Rusiji. Tako je bila 14. marca 1918 v Moskvi konferenca vojnih ujetnikov-internacionalistov. Mesec pozneje se je prav tam zbral kongres vojnih ujetnikov Rusije. Od 14. do 18. aprila je zborovalo nekaj sto delegatov, ki so zastopali 520.426 ujetnikov revolucionarnega razpoloženja.⁵

Na kongresu so se uveljavile ideje internacionalizma. Med glavnimi sklepi sta dve nalogi:

1. Za vojne ujetnike je potrebno, da podprejo proletarsko revolucijo in se aktivno bojujejo za sovjetsko oblast.

2. Pripravljati je treba vojne ujetnike za dejavnost v domovini, da bodo avantgarda socialistične revolucije na zahodu.

Jugoslovanske vojne ujetnike je zastopalo več delegatov, med njimi Jože Srebrnič, predvojni slovenski socialni demokrat iz Solkana, kasnejši narodni heroj, ki je bil na kongresu tudi izvoljen v Centralni komite Revolucionarne internacionalne socialistične organizacije inozemskih delavcev in kmetov.⁶

Med temi akcijami večjega merila so tekle priprave za čvrsto organizacijo revolucionarnih Jugoslovanov. Marca 1918 je bilo v Moskvi posvetovanje socialistično usmerjenih Jugoslovanov, živečih v Rusiji. Od Slovencev se ga je udeležil Drago Godina, uslužbenec iz Trsta, ki je emigriral v Rusijo leta 1916. V začetku aprila 1918 je nastala Jugoslovanska skupina mednarodne socialne demokracije, ki je začela izdajati list »Revolucija«. Maja in junija 1918 pa se je v Moskvi iz te skupine izoblikovala Jugoslovanska komunistična skupina kot članica Federacije inozemskih komunističnih skupin pri Centralnem komiteju Komunistične partije (boljševikov) Rusije (skrajšano KP(b)R).

Prvi akt o nastanku Jugoslovanske komunistične skupine ima datum 16. maja 1918.⁷ To je resolucija, ki razglša ustanovitev Jugoslovanske komunistične emigrantske partije. Ime »partija« se pa ni obdržalo.

Drugi njen akt z dne 16. junija je statut Jugoslovanske skupine Komunistične partije Rusije. Statut so lastnoročno podpisali ustanovitelji skupine, 40 po številu, med njimi Slovenci Jože Srebrnič, Drago Godina in Milena Godina.⁸ Med ustanovitelji so tudi ime-na pozneje znanih hrvatskih, srbskih in črno-

gorskih komunistov: Vladimir Čopić, Ivan Matuzović, Nikola Kovačević, dr. Vukašin Marković in drugi.

Tako je v Moskvi spomladi 1918 nastala prva komunistična organizacija med Srbi, Hrvati, Slovenci in Bolgari, skoraj leto prej od nastanka komunističnih strank v Jugoslaviji in Bolgariji. V začetku je ta organizacija združevala štiri južnoslovanske narodnosti.

Dejavnost skupine se je razširila na druge kraje Rusije. Delovala je polna tri leta, do pomladi 1921, ko so se skoraj vsi njeni člani hkrati z vojnimi ujetniki vrnili iz Rusije v svoje rojstne kraje. Njen sestav se je menjal, menjalo se je njeno vodstvo, oktobra 1918 so iz skupine izstopili Bolgari in osnovali lastno bolgarsko komunistično sekcijo, tudi ime se je še spremenilo, vendar je skupina v bistvu ostala pri temeljih, ki so jih udarili njeni ustanovitelji maja 1918.

Jugoslovanska komunistična skupina je izdajala glasilo »Vsemirnaja revolucija«, ki je l. 1918—1919 priobčevalo članke in dopise na jezikih in v pisavah jugoslovanskih narodov.

Tiskala je številne letake, namenjene bvišim vojnim ujetnikom in jugoslovanskim borcem v Rdeči armadi, a prav tako zapeljanim vojakom v belih in intervencionističnih vojskah.

Prevajala je in tiskala številne knjige in brošure komunistične in napredne vsebine. Nastala je prva komunistična literatura v srbohrvaščini in slovenščini, tiskana v latinici in cirilici. Prvič so tu Leninovi spisi zagledali beli dan v slovenščini.

Organizirala je, podpirala in vzpodbujala številne jugoslovanske enote v Rdeči armadi, med njimi Prvi jugoslovanski komunistični polk, pošiljala vanje agitatorje in organizatorje. Od tod je črpala tudi del vodilnih kadrov.

Ustanovila je partijsko šolo in šolo rdečih poveljnikov ali pošiljala najboljše tečajnike na ustrezne sovjetske višje šole.

Skratka, razvila je živahno dejavnost. Znotraj skupine niso Slovenci, Hrvati ali Srbi predstavljali kakih posebnih, samostojnih sekcij. Dasi je vsakdo v anketah navajal narodnost in jo je le malokdo označil z besedo »Jugoslovan«, so vsi enotno delovali v jugoslovanski skupini, brez narodnostnih prepričanj, kot edina in iskrena tovarišija.

Leta 1918 so bili v moskovski skupini mnogi Slovenci: Drago Godina in Jože Srebrnič, Milan Gorup in Jože Velnar, Ivan Vuk in Stanko Lapajne, Pavel Golja in Ciril Cir-

man, Srečko Jeras in Lovro Klemenčič, Milan Maver in Ernest Pertot, Filip Kumbatović in Aleksander Skaza, Srečko Lapajne in drugi.

Naši rojaki niso delovali le v svoji skupini. Zaposlovali so se tudi v sovjetskih ustanovah v Moskvi. Tako npr. je bil Vladimir Čopić tajnik oddelka južnih Slovanov ljudskega komisariata za narodnostne zadeve; v ljudski komisariat za zunanje zadeve je šel delat Stanko Lapajne, pozneje odvetnik v Ljubljani.

Nadalje so naši rojaki po vsej Rusiji delali v tovarnah, pri kmetih, v gospodarski upravi, v sovjatih, v organih notranjih zadev, v komitejih KP(b)R itd. Najbolj pa so se uveljavili v enotah Rdeče armade, katere zgodovina navaja številne junake iz vrst Jugoslovanov, kakor npr. Aleksa Dundića, Danila Serdića, Avgusta Barabaša, Vilka Mariona in druge, ki so poveljevali polkom, divizijam, bili v armadnih štabih itd.

Kot poveljniki po velikosti srednjih enot Rdeče armade so se odlikovali Slovenci Srečko Jeras, Jože Horvat, Jože Velnar idr.

Ko se je konec oktobra 1918 sesula Avstro-Ogrska in je v začetku novembra 1918 kapitulirala Nemčija, kar je pomenilo konec prve svetovne vojne, so se slovenski, srbski in hrvaški komunisti v Moskvi zbrali, da določijo naloge v novem položaju. Dotlej niso imeli stikov z domovino, zdaj se je takšna možnost porajala. Izredna konferenca jugoslovanske skupine KP(b)R je dne 5. novembra 1918 sklenila:

— ustanoviti Komunistično partijo (boljševikov) Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki naj nadomesti socialnodemokratske stranke v domovini, ker so le-te izdale stvar delavskega razreda in socializma;

— poslati večje število članov v domovino, da začno z delom nove komunistične stranke.⁹

Če je bila druga točka nemudoma izpolnjena, prva ni mogla biti takoj uresničena. V pokrajinah, ki so sestavljale novo kraljevino SHS, so obstajale socialnodemokratske stranke, ki so le počasi stresale raz sebe miselnost in politiko Druge internacionale in se le obotavljaje osvobajale reformizma. Razvoj v teh pokrajinah je šel svojo samostojno pot. Najprej je prišlo aprila 1919 do zedinjenja večine socialnodemokratskih strank v novo Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov) in šele drugi kongres te stranke junija 1920 je sprejel ime komunistične stranke in se brez pridržkov izrekel za program in politiko tretje, Komunistične inter-

nacionale. Povratniki iz Rusije so se morali prilagoditi razmeram v domovini. Postali so pomemben del v vodstvu nastajajoče Komunistične Partije Jugoslavije.

Z odhodom precejšnjega števila jugoslovanskih komunistov iz Moskve v Jugoslavijo dejavnost moskovske skupine ni nehala. Nasprotno, navezala je stike s skupinami in krožki jugoslovanskih komunistov po vsej Rusiji. Organiziranost in strnjenost teh grup se je povečala in utrdila ter je dobila redno obeležje. V poročilu za marec 1920 je Centralni jugoslovanski biro agitacije in propagande pri Centralnem komiteju Komunistične partije (boljševikov) Rusije — tako se je takrat imenovalo vodstvo jugoslovanskih komunistov v Rusiji! — navedel, da je na vsem ozemlju Rusije bilo v KP(b)R okoli 450 članov in 50 kandidatov, skupno torej okoli 500 partijcev iz vrst Jugoslovancev. Polovica jih je bila srbske narodnosti, 35 odstotkov hrvatske in 15 odstotkov slovenske. V Rdeči armadi je služilo 70 odstotkov jugoslovanskih komunistov, poleg številnih nestranksko opredeljenih.¹⁰

Ta redna in tesna povezava jugoslovanskih komunistov v Rusiji, tako v evropskem delu dežele kakor tudi v Sibiriji in v srednji Aziji ali Turkestanu — tu so se zlasti uveljavili Slovenci — je dovoljevala sklic državne konference jugoslovanskih komunistov iz vse Rusije. Do nje je prišlo od 8. do 13. oktobra 1920 v Moskvi. Na konferenco je pripelo 15 delegatov s pooblastili in 15 delegatov s posvetovalnim glasom, ki so zastopali 18 sekcij in 21 krožkov s skupno 326 člani in 210 kandidati KP(b)R. Med delegati sta bila Slovenca Janez Košir in Ernest Pertot.¹¹

Skupina je nadaljevala plodno delo z izdajanjem knjig in brošur (poleg lista in letakov). Bile so namenjene bivšim vojnim ujetnikom, kasneje pa so jih pošiljali tudi v Jugoslavijo. Kako obsežna je bila ta izdajateljska dejavnost, pričajo naslednji podatki za triletno obdobje:

Knjig in brošur je izšlo 65, od tega 13 v slovenščini, druge v srbohrvaščini, v latinici in cirilici.

Listi so izhajali: v Moskvi »Revolucija« spomladj 1918, »Vsemirnaja revolucija« v drugi polovici 1918 in »Svjetska revolucija« leta 1919; v Irkutsku »Komuna« spomladi 1920 in v Taškentu spomladi in poleti 1920 list s trojnimi imenom »Crveni barjak — Crvena zastava — Rdeči prapor«. Med uredniki in pisci teh listov so bili Slovenci Ivan Vuk, Drago Godina, Jože Srebrnič, Pavel Golia in drugi.

Letakov in proklamacij je bilo 17, od tega v slovenščini en naslov. Pri tem niso upoštevani letaki, ki so izšli v različnih krajih Rusije na pobudo tamkajšnjih jugoslovanskih komunistov.

Naklada tega tiska je presenetljivo velika: knjig oziroma brošur 650.200 izvodov, od tega v slovenščini 97.000; moskovskih časopisov (brez irkutskega in taškentskega lista) 949.000 izvodov; letakov 292.000 izvodov. Skupna naklada je dosegla 1.891.200 izvodov.¹²

V slovenščini so izšle naslednje knjižne izdaje: Klara Zetkin, Borba za svobodo in mir; Bela Kun, Kaj hočejo komunisti; Osnovne črte Komunistične internacionale; V. M. Friče, Imperializem; F. Marchlewski, Kaj je boljševizem; Paul Lafargue, K državi socializma; K. Liebknecht, Pajki in muhe; D. Godina, Narodnjaštvo in interesi proletariata; Manifest Komunistične internacionale; Teze tovariša Lenina o buržoazni demokraciji in proletarski diktaturi; V. M. Friče, Internacionala; O. Obolenski, Mednarodni položaj in politika sporazuma; Program Ruske komunistične stranke (boljševikov).

Prevajalci iz ruščine v slovenščino so bili po podatkih iz arhiva Jugoslovanske komunistične skupine pri KP(b)R, ki se je v celoti ohranil, naslednji tovariši: Pavel Golia, Ciril Cirman, Jože Velnar,¹³ Ivan Vuk,¹⁴ Alojz Sedej¹⁵ in Jožko Prezelj.¹⁶ Kaj je vsak izmed naštetih prevedel, to v arhivu ni zabeleženo. Stavca za slovenski tisk sta bila Milan Maver in Ernest Pertot.

Poleg dejavnosti osrednje jugoslovanske skupine v Moskvi najdemo v dokumentih podatke o razviti politični in kulturni dejavnosti Jugoslovancev v Sibiriji in v Turkestanu.

Ko je Rdeča armada konec 1919 in v začetku 1920 podila od zahoda na vzhod vzdolž sibirske železniške magistrale ostanke razbite bele armade admiral Kolčaka in z njo vred češke legije, ki so hitele v Vladivostok na Tihem oceanu, da bi se od tam z ladjami napotile v domovino, je med to pisano družino vojsk prišel tudi jugoslovanski polk Matije Gubca, formiran v Tomsku. V polku je raslo boljševiško razpoloženje in v Nižnjem Udinsku sta dva bataljona od treh v polku z dvema oklopnima vlakoma vred prešla na stran Rdeče armade in se vključila vanjo.¹⁷ Sestavila sta jugoslovanski sovjetski bataljon; ta je štel 700 mož in je ves februar 1920 po naročilu enot Rdeče armade, ki so prodirale dalje na vzhod, varoval Nižnji Udinsk in železniško prog. Pri tem so se

izkazali Pavle Gregorić, še živeči hrvatski komunist in predsednik JRK, Branko Šicelj, Ernest Pertot, Ernest Sorčan, Jože Zupančič idr. Strojevodja enega izmed oklopnih vlakov je bil Alojz Kusold, Slovenec iz Ljubljane, kovinar, kasneje član Pokrajinskega komiteza KPJ za Slovenijo, odgovorni urednik partijskih legalnih tednikov v Ljubljani, nato partizan spomeničar itd.

V Irkutsku je ob istem času februarja 1920 nastala Prva internacionalna komunistična divizija; v njej je bil eskadron konjenikov Jugoslovanov, 120 po številu. Poveljnik divizije je bil Vilko Marion, Hrvat po narodnosti, komunist po prepričanju. Žal ga je pokosil pegasti legar, tedaj pogosta bolezen, spremljajoča državljansko vojno.¹⁸

V Turkestanu so Jugoslovani, med njimi Slovenci Janez Košir, Franjo Novak, Ivan Vuk, Srečko Jeras, Ljudomil Kalin, Peter Uzar, Lovro Klemenčič, Karel Mali, Franc Fon, Ivan Možina in drugi sodelovali v ustanovah sovjetske uprave, v Rdeči armadi, v partiji. Nekateri so z orožjem pomagali za tretji upor belih zoper sovjetsko oblast v Taškentu januarja 1919. V tem glavnem mestu Turkeстана so Jugoslovani imeli pevski zbor, ki ga je vodil Emil Adamič, slovenski skladatelj; uprizarjali so večkrat koncerte s petjem, dramo in deklamacijami, udeleževali so se komunističnih sobotnikov (delovnih akcij).

Lahko bi našli še mnogo konkretnih dejanj in mnogo zvrsti v dejavnosti Slovencev in drugih Jugoslovanov v oktobrski revoluciji in za državljanske vojne v Rusiji v letih 1918—1921. Dostopni arhivi govore o njih in očitno bodo nadaljnji dostopni viri še povečali število dejanj, ki so jih naši rojaki v daljni deželi opravili v obrambo in okrepitev socialistične revolucije in sovjetske oblasti.

Dokumenti hkrati osvetljujejo delovanje enega dela Jugoslovanov v taboru protirevolucije. To so predvsem skupine ob murmanski železniški progi poleti 1918 ter skupine v Samari, v Čeljabinsku in Tomsku leta 1918 do 1919. Odkrivajo se doslej neznani poskusi posameznih Slovencev — tako liberalne kot

klerikalne strankarske opredelitve — zavreti zmagoslavni pohod ruske revolucije. Doživeli so polom.

Število Slovencev in drugih Jugoslovanov v vrstah protirevolucije je bilo majhno. Velika večina bivših vojnih ujetnikov jugoslovanske narodnosti je bodisi aktivno in z orožjem v roki bila za sovjete, za boljševice, za oktobrsko revolucijo, ali pa s simpatijami spremljala revolucionarne dogodke, ne da bi se dala izkoristiti od reakcije.

Zatorej lahko sklepamo o pomembnem in častnem deležu Slovencev, Hrvatov in Srbov v revoluciji 1917. leta in v bojih za utrditev sovjetske oblasti leta 1918—1921 v Rusiji. Številen tisk v Sovjetski zvezi zdaj dokumentirano pripoveduje o tem slavnem deležu.

OPOMBE

1. Karel Pichlík, *Das Ende der österreichisch-ungarischen Armee, Österreichische Osthefte*, 1963, zvezek 5, str. 366, opomba 25. Pisec je češki zgodovinar iz Prage. — 2. Glej Jugoslovanski dobrovoljački korpus u Rusiji, Beograd 1954; Arhiv disidentskega gibanja v Rusiji 1917. Zgod. arhiv CK ZKS, Lj.; I. Očak, *Jugoslavjanskije internacionalisty v borbe za pobeđu sovjetskoj vlasti v Rossiji, Moskva 1966.* — 3. Arhiv disidentskega gibanja v Rusiji 1917, Zg. arhiv CK ZKS. — 4. Cit delo I. Očaka, str. 68. — 5. Prav tam, str. 85. — 6. Prav tam, str. 86. — 7. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd (v nadaljnjem IIRP), mikrofilm (MF) 16/33, posnetka 2 in 3. Fotokopije teh dokumentov je beograjski inštitut prejel od Instituta marksizmaleninizma v Moskvi. — 8. IIRP, MF 16/33, posn. 377—380. — 9. IIRP, MF 16/33, posn. 544—549. — 10. IIRP, MF 16/33, posn. 847—849. — 11. IIRP, MF 16/33, posn. 981—1011. — 12. Poročilo D. Vidnjeviča z dne 1. avg. 1921, IIRP, MF 16/37, posn. 398—404. — 13. IIRP, MF 16/33, posn. 80—81. Glej tudi *Sodobnost*, 1967, zv. 6, članek o Pavlu Golii. — 14. IIRP, MF 16/37, posn. 341 in 344. — 15. IIRP, MF 16/33, posn. 810—811. — 16. IIRP, MF 16/37, posn. 329. — 17. Brzozavka predsednika Sibirskega rev. komiteja Smirnova v Moskvo CK KP(b)R z dne 4. febr. 1920, IIRP, MF 16/33, posn. 669. — 18. IIRP, MF 16/35, posn. 81—87.

700 LET NOVEGA TRGA V MESTU LJUBLJANI

MARIJA VERBIC

Srednjeveško Ljubljano so sestavljale tri mestne naselbine: Mesto, Stari trg in Novi trg. Mesto in Stari trg se po doslej znanih virih omenjata že od srede XIII. stoletja dalje, Novi trg pa šele od začetka XIV. stoletja (od l. 1307). Vse doslej opravljene raziskave o nastanku posameznih naselbin mesta Ljubljane pa kažejo, da je nastanek Novega trga šteti v starejši čas.

Že Valvasor¹ omenja, da je Novi trg nastal okrog l. 1200. To vest je od njega prevzel I. Vrhovec², ki pa je na osnovi listin iz l. 1416 menil, da je bil Novi trg obzidan šele tisto leto. Fr. Zwitter³ je to Vrhovčevo mnenje zavrnil z objavo listine iz l. 1307, iz katere je razvidno, da je Novi trg imel tisti čas že svoje obzidje. A. Melik⁴, ki se je lotil obravnave razvoja Ljubljane z geografskega stališča, je iz topografske lege, talnega načrta in gospodarske funkcije Novega trga prišel do zaključka, da je Novi trg rezultat Brega in njegove trgovine na stiku vodnega in suhega pota v Ljubljani, njegov pravokotni talni načrt pa ne kaže nič skupnega s srednjeveškim mestom, kar pa je treba razložiti z njegovo naslonitvijo na vzhodni del emonskega obzidja. M. Kos⁵ postavlja nastanek Novega trga pred l. 1243, ko se Ljubljana prvič omenja kot mesto, češ da bi se v primeru kasnejšega nastanka ne imenoval Novi trg, pač pa morda Novo mesto in da utegne imeti Valvasor prav, ko piše, da je Novi trg nastal okrog l. 1200. N. Šumi⁶ je mnenja, da je najstarejši del srednjeveške Ljubljane Mesto, za njim pa del Novega trga ob Čevljarskem mostu in za njim šele Stari trg. Urejeni Novi trg naj bi dobil svoje ime v nasprotju z nasproti ležečim Starim trgom. S. Vilfan⁷ povezuje začetke naselbine na Novem trgu z dvorom grajskega gospoda, ki naj bi ga pozneje podelil križnikom. Ta naj bi bil v času, ko še ni bilo mesta in trga, v povezavi s Špitalskim mostom, ki se 1280 omenja že kot »stari most« in preko njega s samim gradom. Zato naj bi imel Novi trg kot naselbina prednost pred vsemi drugimi naselbinami v mestu. Po nastanku tržnih pravic pa naj bi imel prednost Stari trg, glede obzidja pa Mesto, ki bi mu sledil Novi trg in kot zadnji Stari trg. Nastanek pristanišča na Bregu za blago, ki je prihajalo po Ljubljani, in vpliv Mesta pa sta dala temelj tržnemu naselju na Novem trgu, ki naj bi najprej v severni polovici nato pa postopoma do XVI. stoletja skoraj v celoti dobil značaj mestne naselbine, a že

pred 1307 postopno izgradil obzidje. B. Grafenauer⁸, ki v glavnem sprejme stališče S. Vilfana, pa še sklepa iz podatka, ki ga je priobčil M. Kos⁹, da se l. 1280 Špitalski most imenuje »stari most«, da je takrat že obstajal Čevljarski most in da je bil takrat Novi trg že obzidan, ker Čevljarski most ni bil utrjen. Sicer je pa mnenja, da so bili že tedaj vsi deli mesta obzidani, ali pa l. 1270, bržkone pa že l. 1269. Fr. Zwitter¹⁰, ki ocenjuje Grafenauerjevo sklepanje za preveč hipotetično, se za Novi trg opira predvsem na listino iz l. 1307, iz katere je razvidno, da je komenda zgradila svoje obzidje za varnost mesta neposredno pred nastankom listine in da je tudi občina takrat zgradila ali še gradila obzidje okrog Novega trga. Meščani so bili že prej naseljeni na Novem trgu kakor tudi komendski podložniki. Kdaj se je to naseljevanje začelo, pa v virih ni najti opore.

Ko so bile zgornje raziskave o nastanku vseh treh delov mesta srednjeveške Ljubljane zaključene in objavljene in h katerim ni možno prav nič novega oziroma bistvenega dodati brez poznavanja novih virov, sem pri izdelavi regist k originalnim listinam Arhiva Slovenije naletela na listino z datumom 5. maja 1541, v kateri ljubljanski stolni dekan in kapitelj izdajata kolacioniran prepis neke listine nemškega viteškega reda v Ljubljani iz l. 1267, v kateri se omenja Novi trg. Deželni komtur notranjeavstrijske bolije in metliški glavar Erazem iz Turna in Križa je namreč s pristankom upravitelja urada vrhovnega mojstra nemškega viteškega reda in mojstra tega reda za nemške in laške dežele Baltazarja Kronnberga po imenu, l. 1534 6. julija prodal mestu Ljubljani in ljubljanskim meščanom križniško kopališče ob Ljubljani na Novem trgu v Ljubljani¹¹, ki je na eni strani mejilo na hišo Antona Kuhlja, na drugi pa na Ljubljani. In ko je predstojnik deželnega komturja še dovolil, da se mestu Ljubljani izda prepis listine o svobodščinah in privilegijih za to kopališče, je deželni komtur Erazem iz Turna in Križa predložil stolnemu kapitlju podelitveno listino koroškega vojvode Ulrika za to kopališče, izdano v Ljubljani 23. julija 1267, da jo vidimira. Ta listina se v prepisu glasi:

Nos Ulricus dei gracia dux Karinthiae et dominus Carniolae, notum facimus vniuersis presentibus et futuris quod ob reuerenciam virginis gloriose in cuius honorem ordinis

fratrum Theotonicorum Josolimitarum domus apud forum nostrum in Laibaco est constructa, et per nos secundum fidei catholice consuetudinem dotata predictis fratribus et domui ac ordini eorundem de nostri juris et auctoritatis potestate unam nostram aream ad jure hereditario libere pertinentem in Laibaco in nouo foro sitam circa aquam et macellum contulimus et libere dedimus. Cum omni suo jure pure et simpliciter propter deum et pro nostro ac nostrorum predecessorum remedio animarum perpetuo possidendam. Addicimus insuper et plenam atque liberquam dantes auctoritatem et licentiam quod fratres eisdem domus possunt et debeant in predicta area communem stubam balnearem edificare ponere, de qua nobis uel nostris officialibus aut castellano uel ciuibus ac nostris successoribus nihil seruire uel dare teneantur, sed precium et omne questum, quod de predicta area et stuba singulis annis possit cedere, ad dictos fratres et domui debet integraliter et libere expectare. Vt autem predicta nostra collatio rata permaneant atque firma, et ne ipsis fratribus in eadem area et stuba per nos uel per nostros aliquos successores dubium aliquod seu impedicio imposterum oriatur in testimonium et cautelam presentes nostras litteras ac patentes predictis fratribus et domui dedimus cum nostro sigillo munimine roboratas. Testes qui interfuerunt: Wilhelmus de Scharfinberch, Nicolaus de Reuthenberg, Rudlinus de Pirnpaum, Reinherus de Eichilberch, Herwardus de Haurisperch, Griffio de Reuttenberg et alii quam plures. Datum in Chirpach,¹² anno domini millesimo ducesimo sexaginta septimo, decima Kalendas augusti.

Iz listine sledi, da je koroški vojvoda in gospod Kranjske Ulrik Spanheimski l. 1267 podelil nemškemu viteškemu redu v Ljubljani, ki je zgradil svojo redovno hišo pri njegovem trgu v Ljubljani, neko svoje zemljišče na Novem trgu v Ljubljani, ležeče blizu vode (Ljubljani) in mesnega trga. In to v večno last z vso svojo pravico, čisto in iskreno zavoljo Boga in v blagor svoje duše in duš svojih prednikov. Obenem jim je dal dovoljenje, da smejo na njem zgraditi javno kopališče, ki ga je oprostil vseh dajatev bodisi njegovim uradnikom, gradiščanu ali pa meščanom. Dohodek in ves dobiček, ki bi ga v posameznih letih dobili od omenjenega zemljišča in kopališča, pa se mora imeti za pošteno pridobljenega in se ga ne sme omejevat. In da se ne bi redovnikom glede tega zemljišča in kopališča bodisi on ali kdo od njegovih naslednikov kasneje kaj premislil in jih glede njih oviral in nasprotoval, je vojvoda Ulrik v pričevanje teh svojih besed v

navzočnosti prič izdal križnikom listino na pergamentu, ki jo je potrdil še s svojim pečatom. Navajajo se priče: Viljem iz Svibnega, Nikolaj iz Čreteža, Rudlin iz Hrušice, Rajnher iz Aichelberga, Herbart s Turjaka in Griffio iz Čreteža.

Kopališče, ki so ga ljubljanski križniki zgradili ob Ljubljani na prostoru, ki jim ga je podelil koroški vojvoda Ulrik, se omenja v urbarju nemškega viteškega reda iz l. 1490,¹³ dalje v že omenjeni listini iz l. 1534, s katero je nemški viteški red v Ljubljani prodal mestu to kopališče skupaj s hišami pri šoli, v Ribiški ulici, na Bregu, v Gradišču ter še neke druge pritikline,¹⁴ ter v ljubljanskem sejnem protokolu iz l. 1537, ko je bilo to kopališče že mestna last.¹⁵ Po listini iz l. 1541 je to kopališče mejilo na hišo Antona Kuhlja in na Ljubljani. Hiša Antona Kuhlja pa je stala nasproti sedanje hiše na Novem trgu št. 1,¹⁶ nekako na prostoru med sedanjim Neptunovim vodnjakom na Novem trgu in Ljubljani. Na kraju, kjer je stala Kuhljeva hiša, ali vsaj v njeni neposredni bližini, naj bi po listini iz l. 1267 stale mesnice.

Mimo križniškega kopališča na Novem trgu ob Ljubljani je od 1466. leta dalje znano še eno kopališče na Novem trgu v Ljubljani, in sicer vicedomsko, ki je stalo na mestu, kjer se šentjakobski most stika z Bregom. To kopališče se omenja z lego »med vodami«, ali pa tudi »im werd«, kar more pomeniti otok, polotok ali pa tudi samo breg. L. 1496 in 1515 je imel to kopališče v lasti bistriški opat, ki ga je pred l. 1527 prodal ljubljanskemu meščanu Volbenku Poschu.¹⁷ Zaradi pomanjkanja virov je bilo doslej znano le vicedomsko kopališče na Bregu, deželnoknežje lastništvo pa so zamenjavali s križniškim, ker lokacija za to kopališče doslej ni bila znana.

Vicedomsko kopališče na Bregu so imenovali tudi »zgornje« za razloček od »spodnje« ga, ki je stalo ob Ljubljani za cerkvijo sv. Nikolaja v Mestu in je bilo prav tako deželnoknežja last.¹⁸ Zemljišče zanj je podelil isti vojvoda Ulrik gornjegrajskemu samostanu morda ob istem času kot križnikom, vsekakor pa le z majhno časovno razliko ter prav tako kot križniškega oprostil vseh dajatev.¹⁹ Postavitev obeh kopališč v Mestu in na Novem trgu sredi XIII. stoletja pa kaže, da sta bili tisti čas obe mestni naselbini že močno obljude in trgovsko zelo živahni in razgibani. V kopališčih, kjer so se naselili kopališčni mojstri in padarji,²⁰ so se meščani, posebno pa potujoči trgovci in kramarji, ki so

se po dolgem in napornem potovanju tu ustavljali, dobro osvežili, dobili pa so v njih tudi zdravstveno pomoč, če so jo potrebovali. Sama kopališča pa so donášala lastnikom lepe dohodke in dobiček, ki ga je vojvoda Ulrik križnikom že vnaprej zaščitil s tem, da ga je označil za pravično pridobljenega.

Ulrikova darovnica ljubljanskim križnikom iz l. 1267 pa je za nas pomembna predvsem zato, ker se v njej omenja Novi trg, za katerega smo imeli doslej prvi podatek šele iz l. 1307.²¹ Po njej se severni del mestne naselbine na levem bregu Ljubljanice l. 1267 imenuje Novi trg, ki je imel takrat že sejemске ali mestne pravice ter je bil po vsej verjetnosti že obzidan. Predvsem pa je s to listino Novi trg dokazan že v XIII. stoletju kot ostali dve mestni naselbini: Mesto in Stari trg. Mesto in Stari trg se v virih prvič omenjata l. 1243,²² čeprav je nastanek obeh mestnih naselbin šteti v starejši čas. Mesto naj bi po dosedanjih ugotovitvah dobilo sejemске ali mestne pravice najkasneje 1220,²³ za Stari trg pa je najstarejši dokument listina iz l. 1243, iz katere pa je razvidno, da je takrat ta mestna naselbina že imela svoje sejemске ali mestne pravice. Koroški vojvoda Bernard Spanheimski je namreč 1243. oprostil stiški samostan mitnine za potrebščine, ki bi šle preko njegovega trga za samostan, oproščene pa so bile mitnine tudi potrebščine, ki bi bile kupljene za samostan na tem trgu.²⁴ M. Kos²⁵ meni, da je Stari trg najstarejša mestna naselbina v Ljubljani in tudi S. Vilfan²⁶ pripisuje Staremu trgu prednost pri pridobitvi tržnih pravic pred Mestom in Novim trgom, nasprotno pa N. Šumi²⁷, B. Grafenauer²⁸ in Fr. Zwitter²⁹ domnevajo, da je Mesto najstarejša mestna naselbina v Ljubljani, ki ji sledi Stari trg in nato šele Novi trg ali pa obratno.

Tudi za Novi trg ni znano, kdaj je nastal. M. Kos³⁰ domneva, da je Novi trg nastal pred l. 1243, oziroma, da je dobil mestne pravice pred Mestom, nekateri avtorji, ki so obravnavali tudi to vprašanje za njim (N. Šumi, S. Vilfan in B. Grafenauer)³¹ pa menijo, da je severni del Novega trga nastal bodisi pred Starim trgom ali pa vsaj kmalu za njim, ne pa pred Mestom. Tudi listina iz l. 1267 nam ne nudi nikakih podatkov, kdaj je Novi trg dobil tržne ali mestne pravice; iz nje je le razvidno, da je takrat že obstajal Novi trg, na nasprotnem bregu Ljubljanice pa še Stari trg ali Trg, kot se ta mestna naselbina v virih XIII. stol. na splošno imenuje. Po vsej verjetnosti je Stari trg starejši od Novega trga, čeprav je morda nastal le kratko pred njim.

Ker se je Stari trg imenoval le Trg (forum), naj bi nasproti ležeča mestna naselbina, ki je nastala kasneje, dobila naziv »Novi«³² trg, da bi se razločevala od Starega trga, ki se je takrat in verjetno še nekaj časa kasneje imenoval le Trg. Kot antiteza Novemu trgu pa se je starejši Trg preimenoval v Stari trg, kar se je moglo zgoditi najkasneje 1327, ko se Stari trg s tem nazivom v virih prvič pojavi.³² Novi trg se v listini iz l. 1329 imenuje Novo mesto, a se to ime ni uveljavilo.³³

Novi trg je imel že od nastanka boljše pogoje za trgovski promet in razvoj od nasproti ležečega Starega trga. Medtem ko je skozi Stari trg vodila pot na Dolenjsko, je mimo Novega trga vodila trgovska cesta na zapad k morju; v njegovi neposredni bližini, na Bregu, pa se je razvilo živahno pristanišče za plovbo po Ljubljanici. Potreba po kopališču na Novem trgu sredi XIII. stoletja očitno kaže, da je bil Novi trg v tistem času že močno obljuden in trgovsko zelo razgiban. V tem pogledu ga moremo primerjati samo še s sosednjim Mestom, ki je istočasno ali pa le z majhno časovno razliko dobilo svoje kopališče. Koroški vojvoda Ulrik, ki je križnikom podelil zemljišče na Novem trgu v Ljubljani za zgraditev javnega kopališča, je istočasno ali pa le malo prej ali kasneje, vsekakor pa med l. 1257 in 1269, podelil gornjegrajskemu samostanu zemljišče v Mestu, da na njem zgradi enako kopališče.³⁴

Novi trg je bil z Mestom povezan preko Čevljarskega mostu, neposredne povezave s Starim trgom pa ni smel. Nastanek Čevljarskega mostu smemo datirati vsaj v l. 1280, ko se sosednji Špitalski most omenja že kot »stari«³⁵ most. Ker Čevljarski most takrat ni bil utrjen, smemo sklepati, da je imel Novi trg takrat že svoje obzidje.³⁵

L. 1267, ko je vojvoda Ulrik podelil ljubljanskim križnikom zemljišče na Novem trgu v Ljubljani, da so na njem zgradili kopališče, so bil križniki že naseljeni na sedanjih križniških tleh na levem bregu Ljubljanice. Tu so sezidali tudi cerkev, ki se prvič omenja l. 1268 v glavnem na istem mestu, kjer stoji sedanja, ki so jo zgradili 1714.³⁶ Prostor, kjer so se križniki naselili, pa je bil takrat še zunaj obzidja Novega trga, kajti vojvoda Ulrik v listini iz l. 1267 pravi, da so križniki sezidali svojo redovno hišo »apud forum nostrum«, t.j. pri njegovem oziroma vojvodovem trgu, ki je bil na desnem bregu Ljubljanice, medtem ko jim je podelil zemljišče za kopališče znotraj obzidja Novega trga (in novo foro). Križniška redovna hiša pa je verjetno stala tako blizu obzidja Novega trga, da je

predstavljala stalno nevarnost za mesto, kajti če bi se je sovražnik polastil, bi z lahkoto prišel na mestno obzidje in preko njega v samo mesto. Zato so morali križniki na zahtevo meščanov Novega trga vzdrževati v svoji hiši ljudi ali straže za obrambo mesta in imeti pripravljeno apno za posipanje na sovražnika, če bi se ta hotel približati hiši in se je polastiti. Šele, ko so se 1307 sporazumeli z meščani iz Novega trga, da bodo zgradili ob svoji hiši obzidje za obrambo mesta ter so ga res zgradili od svoje hiše pa do vogala dvorišča pri sadovnjaku, so jih meščani iz Novega trga oprostili straž v svoji hiši, oprostili pa so jih tudi straženja in utrjevanja mestnega obzidja.³⁷ Utrjevanje in širjenje obzidja Novega trga pa tudi takrat ni prenehalo, ampak se je nadaljevalo še v XV. stoletju, kot poroča ljubljanski zgodovinar Ivan Vrhovec.³⁸

OPOMBE

1. Valvasor, XI, str. 665. — 2. Gradivo za zgodovino Ljubljane v sred. veku, zv. III, št. 31 in 33, Iv. Vrhovec, Topografski opis Ljubljane, LMS 1885, str. 188 in isti avtor, Die wohlöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach, Lj. 1886, str. 18, opomba 2 pri Zwitter Fr., Začetki ljubljanske meščanske naselbine, SAZU, Hauptmannov zbornik, Lj. 1966, str. 220. — 3. Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Lj. 1929, str. 10 in 68. — 4. A. Melik, Razvoj Ljubljane, Geografski vestnik, zv. V-VI, Lj. 1929—1930, str. 121. — 5. M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, topografski opis mesta in okolice, Ljubljana 1955, str. 15. — 6. N. Šumi, Knjiga o srednjeveški Ljubljani, Naša sodobnost III, Lj, 1965, str. 1093. — 7. S. Vilfan, Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane, Kronika IV, (1956), str. 132—148. — 8. B. Grafenauer, Ljubljana v srednjem veku, Kronika XI, (1963), zv. 3, str. 132—135. — 9. M. Kos, prav tam str. 23. — 10. Fr. Zwitter, Začetki lj. mešč. naselbine, str. 18—19. — 11. Fr. Komatar, Das städtische Archiv Laibach, Jahresbericht der k. k. Staats-Oberrealschule in Laibach, 1903/04, Laibach 1904, str. 38—39. — 12. Izrazi Chirpach, Chyzpach, Chaybach, Chiebach, Cribach, Ceibach se pojavljajo v listinah pred l. 1250 in jim sledimo do 1270. Nastopajo v zvezi z nekim Wulfingom de Chyebach in Rudgerom ali Rudlinom de Chyzbach, Chaybach, Cribach, Ceibach. Zadnji je istoveten z ljubljanskim gradiščanom Rudgerom ali Rudlinom de Laybach, ki ga

srečamo že v listini iz l. 1239 in mu sledimo do 1268. (Glej M. Kos, Gradivo V., Schumi, Urkundenbuch II, Puzel, Idiographia monast. Sitticensis, 1719, str. 23, 25, 29, in M. Mikuz, Topografija stiške zemlje, Lj. 1946, str. 43.) — 13. Fotokopija v MAL, fol. 159b: Item von padstuben zu Lábach all quottemer III gld. — 14. Glej op. 11. 15. MAL, Ljubljanski sejni zapisnik, 1537, 9. marec. — 16. Fabjančič, Knjiga hiš, II, Novi (Turjaški) trg 8. — 17. Archiv für Kunde österr. Geschichts-Quellen, X (1853) str. 435, listina 1466, okt. 25, M. Kos, c. d. str. 18, Viced. urbarji iz l. 1496, 1515, 1527 v Vic A. I/54 a, AS. — 18. M. Kos, c. d. str. 18 in 28. — 19. Zwitter, Starejša... str. 10, 41, M. Kos, c. d. str. 18, 28, Zwitter, Začetki... str. 221, 230. — 20. A. Koblar, Kopališča v Ljubljani, IMK, X (1900), str. 71. — 21. Zwitter, Starejša... str. 10, 41, M. Kos, c. d. str. 18., Zwitter, Začetki... str. 221, 226, 235, 236. — 22. Gradivo za zgodovino mesta Ljubljane v sred. veku, I., listina št. 1., VII., listina št. 1., M. Kos, c. d. str. 15, S. Vilfan, c. d. str. 141, B. Grafenauer, Ljubljana v sred. veku, str. 131, 135, Zwitter, Začetki... str. 224—225, 229, 230. — 23. B. Grafenauer, Ljubljana v sred. veku, str. 135, Zwitter, Začetki... str. 225. — 24. Gradivo VII, list. št. 1, Zwitter, Začetki... str. 229 do 230. — 25. M. Kos, c. d. str. 7. — 26. S. Vilfan, c. d. str. 145 in op. 7. — 27. N. Šumi, c. d. str. 1093. — 28. B. Grafenauer, Ljubljana v sred. veku, str. 135 in isti, Zgodovina, II, str. 297. — 29. Zwitter, Začetki... str. 229—234. — 30. M. Kos, c. d. str. 15 in op. 5. — 31. N. Šumi, c. d. str. 1093, S. Vilfan, c. d. str. 145, B. Grafenauer, Ljubljana... str. 135; isti, Zgodovina II. str. 297, — 32. M. Kos, c. d. str. 15, 62, op. 33 in Zwitter, Začetki..., str. 226, 230. — 33. Zwitter, Začetki..., str. 235. — 34. Zwitter, Starejša kranjska mesta... str. 9—10, 33, 41; M. Kos, c. d. str. 18, 28; Zwitter, Začetki... str. 221, 230. — 35. Gradivo... I., listina št. 4., M. Kos, c. d. str. 14, 23, 76—77, S. Vilfan, c. d. str. 137, B. Grafenauer, Ljubljana..., str. 135 in op. 8, Zwitter, Začetki..., str. 226, 227, 235. — 36. M. Kos, c. d. str. 15—16. — 37. Zwitter, Starejša kranjska mesta... str. 68 in isti, Začetki... str. 221, 235... »daz wir... mit den bruedern des Teutschen hauses tze Laibach umb die ansprach, die wir tzu in unde tzu dem selben hause hetaen umb ainn chalch unde umb die leute, die si unserr stat tze huotae in ir hause haben solden, unde auch umb daz uns unde unserr stat von ir hause dechain shade geshehaen solde...« — 38. Iv. Vrhovec, Topografski opis Ljubljane, str. 188 in op. 2.

se po dolgem in napornem potovanju tu ustavljali, dobro osvežili, dobili pa so v njih tudi zdravstveno pomoč, če so jo potrebovali. Sama kopališča pa so donášala lastnikom lepe dohodke in dobiček, ki ga je vojvoda Ulrik križnikom že vnaprej zaščitil s tem, da ga je označil za pravično pridobljenega.

Ulrikova darovnica ljubljanskim križnikom iz l. 1267 pa je za nas pomembna predvsem zato, ker se v njej omenja Novi trg, za katerega smo imeli doslej prvi podatek šele iz l. 1307.²¹ Po njej se severni del mestne naselbine na levem bregu Ljubljanice l. 1267 imenuje Novi trg, ki je imel takrat že sejemske ali mestne pravice ter je bil po vsej verjetnosti že obzidan. Predvsem pa je s to listino Novi trg dokazan že v XIII. stoletju kot ostali dve mestni naselbini: Mesto in Stari trg. Mesto in Stari trg se v virih prvič omenjata l. 1243,²² čeprav je nastanek obeh mestnih naselbin šteti v starejši čas. Mesto naj bi po dosedanjih ugotovitvah dobilo sejemske ali mestne pravice najkasneje 1220,²³ za Stari trg pa je najstarejši dokument listina iz l. 1243, iz katere pa je razvidno, da je takrat ta mestna naselbina že imela svoje sejemske ali mestne pravice. Koroški vojvoda Bernard Spanheimski je namreč 1243. oprostil stiški samostan mitnine za potrebščine, ki bi šle preko njegovega trga za samostan, oproščene pa so bile mitnine tudi potrebščine, ki bi bile kupljene za samostan na tem trgu.²⁴ M. Kos²⁵ meni, da je Stari trg najstarejša mestna naselbina v Ljubljani in tudi S. Vilfan²⁶ pripisuje Staremu trgu prednost pri pridobitvi tržnih pravic pred Mestom in Novim trgom, nasprotno pa N. Šumi²⁷, B. Grafenauer²⁸ in Fr. Zwitter²⁹ domnevajo, da je Mesto najstarejša mestna naselbina v Ljubljani, ki ji sledi Stari trg in nato šele Novi trg ali pa obratno.

Tudi za Novi trg ni znano, kdaj je nastal. M. Kos³⁰ domneva, da je Novi trg nastal pred l. 1243, oziroma, da je dobil mestne pravice pred Mestom, nekateri avtorji, ki so obravnavali tudi to vprašanje za njim (N. Šumi, S. Vilfan in B. Grafenauer)³¹ pa menijo, da je severni del Novega trga nastal bodisi pred Starim trgom ali pa vsaj kmalu za njim, ne pa pred Mestom. Tudi listina iz l. 1267 nam ne nudi nikakih podatkov, kdaj je Novi trg dobil tržne ali mestne pravice; iz nje je le razvidno, da je takrat že obstajal Novi trg, na nasprotnem bregu Ljubljanice pa še Stari trg ali Trg, kot se ta mestna naselbina v virih XIII. stol. na splošno imenuje. Po vsej verjetnosti je Stari trg starejši od Novega trga, čeprav je morda nastal le kratko pred njim.

Ker se je Stari trg imenoval le Trg (forum), naj bi nasproti ležeča mestna naselbina, ki je nastala kasneje, dobila naziv »Novi« trg, da bi se razločevala od Starega trga, ki se je takrat in verjetno še nekaj časa kasneje imenoval le Trg. Kot antiteza Novemu trgu pa se je starejši Trg preimenoval v Stari trg, kar se je moglo zgoditi najkasneje 1327, ko se Stari trg s tem nazivom v virih prvič pojavi.³² Novi trg se v listini iz l. 1329 imenuje Novo mesto, a se to ime ni uveljavilo.³³

Novi trg je imel že od nastanka boljše pogoje za trgovski promet in razvoj od nasproti ležečega Starega trga. Medtem ko je skozi Stari trg vodila pot na Dolenjsko, je mimo Novega trga vodila trgovska cesta na zapad k morju; v njegovi neposredni bližini, na Bregu, pa se je razvilo živahno pristanišče za plovbo po Ljubljanici. Potreba po kopališču na Novem trgu sredi XIII. stoletja očitno kaže, da je bil Novi trg v tistem času že močno obljuden in trgovsko zelo razgiban. V tem pogledu ga moremo primerjati samo še s sosednjim Mestom, ki je istočasno ali pa le z majhno časovno razliko dobilo svoje kopališče. Koroški vojvoda Ulrik, ki je križnikom podelil zemljišče na Novem trgu v Ljubljani za zgraditev javnega kopališča, je istočasno ali pa le malo prej ali kasneje, vsekakor pa med l. 1257 in 1269, podelil gornjegrajskemu samostanu zemljišče v Mestu, da na njem zgradi enako kopališče.³⁴

Novi trg je bil z Mestom povezan preko Čevljarskega mostu, neposredne povezave s Starim trgom pa ni smel. Nastanek Čevljarskega mostu smemo datirati vsaj v l. 1280, ko se sosednji Špitalski most omenja že kot »stari« most. Ker Čevljarski most takrat ni bil utrjen, smemo sklepati, da je imel Novi trg takrat že svoje obzidje.³⁵

L. 1267, ko je vojvoda Ulrik podelil ljubljanskim križnikom zemljišče na Novem trgu v Ljubljani, da so na njem zgradili kopališče, so bil križniki že naseljeni na sedanjih križniških tleh na levem bregu Ljubljanice. Tu so sezidali tudi cerkev, ki se prvič omenja l. 1268 v glavnem na istem mestu, kjer stoji sedanja, ki so jo zgradili 1714.³⁶ Prostor, kjer so se križniki naselili, pa je bil takrat še zunaj obzidja Novega trga, kajti vojvoda Ulrik v listini iz l. 1267 pravi, da so križniki sezidali svojo redovno hišo »apud forum nostrum«, t.j. pri njegovem oziroma vojvodovem trgu, ki je bil na desnem bregu Ljubljanice, medtem ko jim je podelil zemljišče za kopališče znotraj obzidja Novega trga (in novo foro). Križniška redovna hiša pa je verjetno stala tako blizu obzidja Novega trga, da je

predstavljala stalno nevarnost za mesto, kajti če bi se je sovražnik polastil, bi z lahkoto prišel na mestno obzidje in preko njega v samo mesto. Zato so morali križniki na zahtevo meščanov Novega trga vzdrževati v svoji hiši ljudi ali straže za obrambo mesta in imeti pripravljeno apno za posipanje na sovražnika, če bi se ta hotel približati hiši in se je polastiti. Šele, ko so se 1307 sporazumeli z meščani iz Novega trga, da bodo zgradili ob svoji hiši obzidje za obrambo mesta ter so ga res zgradili od svoje hiše pa do vogala dvorišča pri sadovnjaku, so jih meščani iz Novega trga oprostili straž v svoji hiši, oprostili pa so jih tudi straženja in utrjevanja mestnega obzidja.³⁷ Utrjevanje in širjenje obzidja Novega trga pa tudi takrat ni prenehalo, ampak se je nadaljevalo še v XV. stoletju, kot poroča ljubljanski zgodovinar Ivan Vrhovec.³⁸

OPOMBE

1. Valvasor, XI, str. 665. — 2. Gradivo za zgodovino Ljubljane v sred. veku, zv. III, št. 31 in 33, Iv. Vrhovec, Topografski opis Ljubljane, LMS 1885, str. 188 in isti avtor, Die wohlöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach, Lj. 1886, str. 18, opomba 2 pri Zwitter Fr., Začetki ljubljanske meščanske naselbine, SAZU, Hauptmannov zbornik, Lj. 1966, str. 220. — 3. Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Lj. 1929, str. 10 in 68. — 4. A. Melik, Razvoj Ljubljane, Geografski vestnik, zv. V-VI, Lj. 1929—1930, str. 121. — 5. M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, topografski opis mesta in okolice, Ljubljana 1955, str. 15. — 6. N. Šumi, Knjiga o srednjeveški Ljubljani, Naša sodobnost III, Lj, 1965, str. 1093. — 7. S. Vilfan, Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane, Kronika IV, (1956), str. 132—148. — 8. B. Grafenauer, Ljubljana v srednjem veku, Kronika XI, (1963), zv. 3, str. 132—135. — 9. M. Kos, prav tam str. 23. — 10. Fr. Zwitter, Začetki lj. mešč. naselbine, str. 18—19. — 11. Fr. Komatar, Das städtische Archiv Laibach, Jahresbericht der k. k. Staats-Oberrealschule in Laibach, 1903/04, Laibach 1904, str. 38—39. — 12. Izrazi Chirpach, Chyzpach, Chaybach, Chiebach, Cribach, Ceibach se pojavljajo v listinah pred l. 1250 in jim sledimo do 1270. Nastopajo v zvezi z nekim Wulfingom de Chyebach in Rudgerom ali Rudlinom de Chyzbach, Chaybach, Cribach, Ceibach. Zadnji je istoveten z ljubljanskim gradiščanom Rudgerom ali Rudlinom de Laybach, ki ga

srečamo že v listini iz l. 1239 in mu sledimo do 1268. (Glej M. Kos, Gradivo V., Schumi, Urkundenbuch II, Puzel, Idiographia monast. Sitticensis, 1719, str. 23, 25, 29, in M. Mikuž, Topografija stiške zemlje, Lj. 1946, str. 43.) — 13. Fotokopija v MAL, fol. 159 b: Item von padstuben zu Lábach all quottemer III gld. — 14. Glej op. 11. 15. MAL, Ljubljanski sejni zapisnik, 1537, 9. marec. — 16. Fabjančič, Knjiga hiš, II, Novi (Turjaški) trg 8. — 17. Archiv für Kunde österr. Geschichts-Quellen, X (1853) str. 435, listina 1466, okt. 25, M. Kos, c. d. str. 18, Viced. urbarji iz l. 1496, 1515, 1527 v Vic A. I/54 a, AS. — 18. M. Kos, c. d. str. 18 in 28. — 19. Zwitter, Starejša... str. 10, 41, M. Kos, c. d. str. 18, 28, Zwitter, Začetki... str. 221, 230. — 20. A. Koblar, Kopaljšča v Ljubljani, IMK, X (1900), str. 71. — 21. Zwitter, Starejša... str. 10, 41, M. Kos, c. d. str. 18., Zwitter, Začetki... str. 221, 226, 235, 236. — 22. Gradivo za zgodovino mesta Ljubljane v sred. veku, I., listina št. 1., VII., listina št. 1., M. Kos, c. d. str. 15, S. Vilfan, c. d. str. 141, B. Grafenauer, Ljubljana v sred. veku, str. 131, 135, Zwitter, Začetki... str. 224—225, 229, 230. — 23. B. Grafenauer, Ljubljana v sred. veku, str. 135, Zwitter, Začetki... str. 225. — 24. Gradivo VII, list. št. 1, Zwitter, Začetki... str. 229 do 230. — 25. M. Kos, c. d. str. 7. — 26. S. Vilfan, c. d. str. 145 in op. 7. — 27. N. Šumi, c. d. str. 1093. — 28. B. Grafenauer, Ljubljana v sred. veku, str. 135 in isti, Zgodovina, II, str. 297. — 29. Zwitter, Začetki... str. 229—234. — 30. M. Kos, c. d. str. 15 in op. 5. — 31. N. Šumi, c. d. str. 1093, S. Vilfan, c. d. str. 145, B. Grafenauer, Ljubljana... str. 135; isti, Zgodovina II. str. 297, — 32. M. Kos, c. d. str. 15, 62, op. 33 in Zwitter, Začetki..., str. 226, 230. — 33. Zwitter, Začetki..., str. 235. — 34. Zwitter, Starejša kranjska mesta... str. 9—10, 33, 41; M. Kos, c. d. str. 18, 28; Zwitter, Začetki... str. 221, 230. — 35. Gradivo... I., listina št. 4., M. Kos, c. d. str. 14, 23, 76—77, S. Vilfan, c. d. str. 137, B. Grafenauer, Ljubljana..., str. 135 in op. 8, Zwitter, Začetki..., str. 226, 227, 235. — 36. M. Kos, c. d. str. 15—16. — 37. Zwitter, Starejša kranjska mesta... str. 68 in isti, Začetki... str. 221, 235... »daz wir... mit den bruedern des Teutschen hauses tze Laibach umb die ansprach, die wir tzu in unde tzuem dem selben hause hetaen umb ainn chalh unde umb die leute, die si unserr stat tze huotae in ir hause haben solden, unde auch umb daz uns unde unserr stat von ir hause dechain shade geshehaen solde...« — 38. Iv. Vrhovec, Topografski opis Ljubljane, str. 188 in op. 2.

PRVI LJUBLJANSKI REGULACIJSKI NAČRT

VLADO VALENCIČ

I.

V Ljubljani so že pred dobrimi sto leti občutili potrebo po splošnem regulacijskem načrtu in se začeli ukvarjati z njegovo izdelavo. Te naloge so se do potresa 1895 še nekolikokrat lotili, toda ostalo je vedno le pri dobri nameri in pripravljalnih delih.¹ Zaradi posledic potresa je postalo vprašanje regulacijskega načrta prav posebno nujno in potrebno rešitve. Že na seji 21. aprila 1895 — bila je to tretja izredna seja v tednu po potresu — je ljubljanski občinski svet sprejel o tem svoj prvi sklep; razprava o regulacijskem načrtu je potem ostala na dnevnem redu, dokler ni bil izdelan in sprejet. Zgodovino tega regulacijskega in razširitvenega načrta za Ljubljano je orisal že Nace Šumi v svoji knjigi

o arhitekturi secesijske dobe.² Zato seveda ni moj namen, da bi že znano ponavljal, pač pa želim zgodovino prvega splošnega regulacijskega načrta dopolniti z nekaterimi navedbami iz še neizkoriščenega gradiva. Šumi je uporabljal le zapisnike o sejah občinskega sveta, vendar tudi ohranjeno spisovno gradivo — med njim je korespondenca z arhitekti, ki so sodelovali pri izdelavi regulacijskega načrta — vsebuje marsikaj zanimivega in pomembnega. Obenem hočem opozoriti tudi na bistvenije spremembe, ki so se izvedle na prvotnem regulacijskem načrtu med razpravami v občinskem svetu, pri anketi in končno glede na pritožbe prizadetih hišnih in zemljiških posestnikov ter po odločitvi deželne vlade.



Osnutek splošnega regulacijskega načrta, ki ga je izdelal mestni stavbni urad (inž. Duffé) in je bil 20. novembra 1895 predložen občinskemu svetu

II.

Po sklepu občinskega sveta je bila izdelava regulacijskega načrta, poverjena arhitektu Camillu Sitteju, ravnatelju državne obrtne šole na Dunaju. Priporočilo ga je avstrijsko društvo inženirjev in arhitektov s štirimi drugimi strokovnjaki oziroma družbami strokovnjakov, ki so bili posebej izvedeni v gradnji mest.³ Ko je Sitte izvedel, da ga je društvo inženirjev in arhitektov predlagalo za izdelavo regulacijskega načrta, se je takoj s pismom obrnil na župana Grassellija.⁴ V pismu, ki mu je priložil izvod svoje knjige »Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen«, je opozoril, da je sodeloval pri regulacijskih načrtih raznih mest in da pomembni nemški strokovnjaki soglašajo z njegovimi idejami. Le iz idealnih namenov je prosil, da bi mu v Ljubljani zaupali izdelavo regulacijskega načrta. Ni mu bilo za zaslužek, ker je imel že tako dober položaj. Želel je tudi pomagati Ljubljani v stiski, ki jo je zadela, zato ni zahteval za svoje delo nobene nagrade, temveč le povrnitev potnih stroškov in stroškov za risarja. Sitte je tudi poskrbel, da se ne bi mesto morda odločilo za kakega drugega izmed priporočenih strokovnjakov. Takoj v uvodu svojega pisma je pripomnil, da so drugi predlaganci mlajši, nekako tridesetih let, in v tej stroki večinoma njegovi učenci. Ta, ne ravno simpatična pripomba kaže, da je bila učiteljska samozavest večja kot idealizem. V zaključku pisma se je Sitteju zdelo potrebno izrecno opozoriti na svoja urbanistična načela. Knjiga o gradnji mest sploh ni obravnavala gospodarskih, higienskih in prometnih vprašanj. Menil je, da je bila le umetnostna stran popolnoma založena in potrebna sanacije. V njegovih načrtih ni smela biti umetnostna stran nikoli zapostavljena na račun drugih, temveč je morala biti z njimi skupaj upoštevana.

Sitte je nato začetek junija obiskal Ljubljano; o svojih vtisih in mislih, ki jih je imel pri ogledu mesta glede regulacijskega načrta, je poročal županu.⁵ Potreba po načrtu s stavbnimi črtami, ki bi ustrezal novim razmeram, je bila očitna. Ker ga niso imeli, je bilo marsikaj skaženo, npr. regulacija pomembnega Marijinega (sedaj Prešernovega) trga s topim kotom, ki ga dela nova štirinadstropna hiša. Marijin trg je kot lepi trg pred S. Maria Novella v Firenzi peterokotnik. Peterokoten trg more urediti le strokovnjak, ki je to vprašanje nadrobno študiral, vsak drug tehnik se bo nenavadne in dozdevno nevarne naloge ustrašil. Slabo zazidljivi in za pogled nelepi topi koti nastajajo skoraj neizbežno

tam, kjer mislijo, da se morajo držati stare šole gradnje mest in z ravnilom začrtavati ravne ulice. Geometrijska šablona ima razen tega za posledico številne ostre kote in majhna trikotna stavbišča, s katerimi ne veš kaj početi, npr. trikotni blok pri Prečni ulici. Ta blok pa bi se dal z majhnim zavojem treh stavbnih črt prav dobro urediti. V skladu s svojimi zahtevami po naravni zazidavi, ki se organsko prilagaja prometnim smerem, obliki tal in že obstoječemu stanju, ki zahteva najmanj sprememb in potrebuje najmanj sredstev, daje pa največji umetnostni učinek, je Sitte odločno zavračal razdelitev stavbišč po vzorcu šahovnice, to je parcelacijo na več ali manj pravilne bloke. Taka razdelitev je imela vrsto pomanjkljivosti, med temi so bila številna cestna križanja, enolična in dolgočasna podoba brez sprememb in orientacije, pomanjkanje posebnih trgov za cerkve, šole, vrtove, igrišča, tržnice itd., ki jih potem vedno postavljajo prav po moderno dolgočasno in tovarniško v sredo praznega pravokotnika. Pri razdelitvi na bloke je treba obstoječe prometne smeri in stavbne črte urejati nasilno in dostikrat po nepotrebnem z velikimi stroški. Končno tudi cestno omrežje ne nudi nikakega varstva proti vetru in vremenu. Sitte je menil, da še ni prepozno za uveljavljenje njegovih urbanističnih zamisli v ljubljanskem regulacijskem načrtu, ker je večji del tega, kar je treba izboljšati, šele na papirju (to je v dosedanjih načrtih). Tisti del proti kolodvoru, ki je že urejen po običajnem starem načinu (mišljena je Resljeva cesta), ne škoduje, ker so tam zgrajene vile z vrtovi ter drevoredi, in sicer po zelo pravilnem načelu, da ni treba vsem stavbam stati v isti črti. Taka četrť z vilami je v vsakem primeru lepa in umestna, pa naj tečejo ulice kakor si bodi, nasadi drevoja vse zopet izravnavajo. Od Sittejevih pobud so bile v regulacijski načrt sprejete le nekatere in niti ne tiste, za katere se je najbolj zavzemal. Tudi s svojim naspotovanjem gradnji v blokih po ameriškem sistemu ni uspel; sicer so tudi drugače nekatera njegova urbanistična načela z razvojem arhitekture okrog l. 1900 postala neracionalna in nerabna.⁶

V Ljubljano sta še pred Sittejem prišla od strokovnjakov, priporočenih po društvu inženirjev in arhitektov, arhitekta Simony in Baumann. Oba sta bila pripravljena izdelati splošni regulacijski načrt ter načrt s stavbnimi črtami, Baumann bi izvedel tudi novo izmeritev mesta; v svojih ponudbah sta podrobneje opisala, kako sta si izvedbo dela zamišljala. Županu Grasselliju, ki se je z

vsemi prizadetimi strokovnjaki pogovarjal, so najbolj ugajali nazori arhitekta Sitteja, »ki je konservativen pri urejevanju starega mesta in računa z dejanskimi razmerami, katerih ne more prezirati razmeroma mala občina, kakor je naša Ljubljana«. Tako ga je tudi priporočil občinskemu svetu, ki je na seji 8. junija 1895 sklenil, naj se izdelava osnutka za regulacijski načrt naroči Sitteju.⁷ Na sklep, naj regulacijski načrt napravi Sitte, je verjetno vplivalo tudi vprašanje stroškov. Sitte ni zahteval nagrade, temveč le povrnitev dejanskih stroškov, ki bi znašali največ 250 goldinarjev. Izdelal bi le osnutek regulacijskega načrta, vse drugo bi bilo naloga mestnega stavbnega urada. Drugi ponudniki so seveda računali s plačilom svojega dela, razen tega bi bili njihovi elaborati mnogo obsežnejši, zato so bili zahtevki znatno višji (12.000 oziroma 16.000 goldinarjev).

Novo izmeritev, na podlagi katere so bili izdelani načrti v večjem merilu in omogočena detajlna izdelava regulacijskega načrta, so izvedli državni geometri. Na prošnjo mesta je dalo finančno ministrstvo na razpolago dva geometra zemljiškodavčnega katastra za šest mesecev za plačilo pavšalnega zneska 1000 goldinarjev, kar so bili zelo ugodni pogoji. Ob tej priložnosti je bil izmerjen le del mestnega teritorija, in sicer tisti, ki je bil že v večji meri zazidan oziroma je za zazidavo v večji meri prišel v poštev. To je bilo ozemlje katastrske občine Ljubljana-mesto, od drugih katastrskih občin pa deli, ki so mejili na notranje mesto. Takrat se je najbolj mudilo za izmero tistega dela mesta, za katerega je bil regulacijski načrt zaradi obnovitvenih del po potresu najbolj nujen. Drugi del mestnega teritorija, razen barjanskih zemljišč, je bil izmerjen na isti način v letih 1897 in 1898.

III.

Razen Sitteja sta iz lastnega nagiba napravila in predložila regulacijska načrta arhitekta Maks Fabiani in Anton Wolf. Arhitekt Wolf je bil stavbni vodja Kranjske stavbne družbe, ki je zazidala večje stavbne komplekse ob današnji Cankarjevi in Prešernovi cesti ter na Vrtači. Ker si je pridobila zemljišča z namenom, da jih parcelira in na njih gradi, se je že od svoje ustanovitve zanimala za ljubljanski regulacijski načrt in izdelala osnutke za mestne dele, kjer je imela stavbišča.⁸ Kranjska stavbna družba je v predpotresni dobi kot najpomembnejše gradbeno podjetje in lastnica obsežnih stavbnih zemljišč soodločala pri oblikovanju zahodnega dela Ljubljane med Titovo cesto in železnico

ter od Cankarjeve do Tržaške ceste, kjer se je največ gradilo. Wolfov osnutek regulacijskega načrta se ni ohranil, zato ne vemo, kako si je zamislil ureditev mesta. Verjetno pa se z njim ni mnogo oddaljil od koncepta, ki ga je pri parcelaciji svojih zemljišč in pri njihovi zazidavi do tedaj uveljavljalo podjetje, katerega stavbni vodja je bil. Ker je med projektanti regulacijskih načrtov krajevne razmere iz svoje prakse najbolj poznal, je napravil tudi nekaj detajlnih načrtov za ureditev posameznih mestnih delov. Iz dopisa, s katerim je predložil svoj elaborat, je videti, da je obsegal regulacijski načrt v merilu 1:2880 vse občinsko ozemlje, tri detajle za regulacijo nekaterih pomembnih delov mesta, prospekta dveh trgov ter poročilo s pojasnili. Za izdelavo končnega regulacijskega načrta pa ni mestni stavbni urad mogel iz Wolfovega osnutka nič bistvenega uporabiti. Zato je stavbni odsek predlagal, naj se zavrne Wolfova prošnja za častno nagrado, priporočal pa je nagrado 300 goldinarjev Maksu Fabianiju, ker je bilo iz njegovega osnutka vzetih več dobrih zamisli. Občinski svet s tem predlogom ni soglašal, sklenil je izplačati častno nagrado 200 goldinarjev Fabianiju in 100 goldinarjev Wolfu. O tem sklepu je župan Hribar, ki je nasledil Grassellija, obvestil oba arhitekta. Fabianiju je v uvodu pisma omenil, da občinski svet njegovega načrta sicer ni sprejel, »pač pa je v njem mestni stavbinski urad pri izdelovanju splošnega razširjevalnega in regulačnega mestnega načrta našel mnogo migljajev, ki so mu delo olajševali in mnogo vodilnih mislij, ki so se sprejele v oni načrt, kateri je odobril občinski svet«. Posebej se mu je zahvalil za veliki trud, ki ga je imel z izdelovanjem regulacijskega načrta, saj je bil v vseh detajlih dobro proučen in priča, da se je dela lotil z ljubeznijo do stvari. »Občinski svet glede na sedanje finančno stanje mestne občine ne more nagraditi tega truda in ne stroškov, katere Ste z založbo Svojega načrta imeli; zato pa Vas prosim, da priznано Vam častno nagrado smatrate le za dokaz hvaležnosti. Največje zadoščenje pa Vam bodi, da Ste s Svojim regulačnim načrtom položili prvi temelj za lepšo in — ako bog da — tudi srečnejšo Ljubljano«. Ko se je Fabiani za priznано častno nagrado zahvalil, je prosil še pismeno in ob osebnem obisku župana za povrnitev dejanskih stroškov 220 goldinarjev, ki jih je imel za izdelavo in tisk regulacijskega načrta. Občinski svet je odobril tudi to izplačilo.⁹

Dasi je bil Hribar do Fabianija poln hvale za njegovo delo, se zdi da je dajal prednost

arhitektu Baumannu. Regulacijski načrt, ki ga je izdelal mestni stavbni urad in odobril občinski svet, je uresničil nekaj Fabianijevih bistvenih predlogov.¹⁰ Toda vseboval je le regulacijo obstoječih in določitev novih ulic in cest ter določal stavbne črte in nivoje za hiše, ki se bodo na novo gradile, imel pa ni ničesar glede arhitektonskega oblikovanja ulic in trgov. Ker tudi stavbni red ni imel ničesar, je vsak stavbni gospodar mogel izbrati fasado hiše po svojem okusu. Višina hiš ter arhitektonske oblike posameznih zgradb so bile v isti ulici zelo različne, prihajalo je v nekaterih primerih do neugodne podobe. Župan Hribar je želel take nevšečnosti preprečiti in predpisati enotno oblikovanje fasad v posameznih ulicah. Za izdelavo ustreznih načrtov pa se ni obrnil na Fabianija, temveč na arhitekta Ludovika Baumanna. Ta arhitekt se je zanimal za izdelavo regulacijskega načrta tudi še potem, ko se je mesto dogovorilo s Sittejem, vendar preko pripravljanih del menda ni prišel. Na Hribarjev poziv za izdelavo načrtov glede arhitektonskega oblikovanja posameznih ulic je odgovoril, da bi prej, preden se odloči, moral poznati obseg naloge. Zato je prišel v Ljubljano in se s člani stavbnega, regulacijskega in olepševalnega odseka pogovarjal o nalogi, ki naj bi jo prevzel. Toda z delom ni pričel, ker je bil preveč zaposlen z drugimi posli. V občinskem svetu je bil sprožen predlog, da naj bi si mesto za izdelavo vertikalnega regulacijskega načrta poiskalo drugega strokovnjaka.¹¹ Župan se je ponovno obrnil na Baumanna, vendar do načrtov ni prišlo.

Drugič je dal Hribar prednost Baumannu pred Fabianijem, ko je šlo za načrt zazidave severnega dela Ljubljane, to je bežigrajskega okoliša. Šele ko od Baumanna zaradi njegove odsotnosti z Dunaja na svoje pismo dalj časa ni dobil odgovora, je stopil v stik s Fabianijem, ki je potem regulacijski načrt tudi izdelal.¹²

Leta 1897, skoraj dve leti po predložitvi svojega osnutka, je Sitte, sklicujoč se na razpis mesta za gradnjo župnišča in šole pri Sv. Jakobu, opozoril župana Hribarja na obljubo njegovega prednika Grassellija, da ga bo v takih primerih rad poklical v razsodišče. S tem bi mu tudi izkazal hvaležnost, ker za osnutek regulacijskega načrta ni zahteval honorarja, temveč le povrnitev stroškov. Obenem je obvestil Hribarja, da je ob prevzemu naročila za izdelavo regulacijskega načrta določil 250 goldinarjev kot najvišji znesek svojih morebitnih stroškov. Županu Grasselliju je že svoj čas predložil obračun

dejanskih izdatkov, ki so presejali omenjeni najvišji znesek, s prošnjo, da se mu izplača dogovorjenih 250 goldinarjev, ni pa prejel na to nobenega odgovora. Zato prosi sedaj za ureditev te zadeve. Župan Hribar je dal Sitteju navedeni znesek takoj izplačati s pripombo, da račun o njegovih dejanskih izdatkih ni nikjer vpisan. Glede njegove želje, da bi bil poklican v razsodišče za presojo načrtov pri razpisih za mestne stavbe, pa mu je sporočil, da jo bo z veseljem upošteval, če mu ne bo prenerodno prihajati v Ljubljano k sejam razsodišča, ki bodo predvidoma precej pogoste. Prosil ga je, naj se glede tega izjavi.¹³ Verjetno je Sitte po Hribarjevem namigu na morebitne težave za udeležbo pri sejah razsodišča sklepal, da novi župan ne želi ali mu vsaj ni mar njegovega sodelovanja. Ton in izražanje v Hribarjevem pismu resnično vzbujata tak vtis. Zato ni čudno, da ga je Sitte pustil brez odgovora.

iv.

Na seji 20. novembra 1895 je bil občinskemu svetu predložen regulacijski načrt, ki ga je izdelal mestni stavbni urad s sodelovanjem stavbnega odseka.¹⁴ Poročevalec stavbnega odseka inž. Ivan Hráský je predlagal, naj se ta regulacijski načrt sprejme kot podlaga za nadaljnja posvetovanja ter naj se v ta namen skliče posebna anketa. Pri anketi naj bi sodelovali po dva člana stavbnega, finančnega in olepševalnega odseka, zastopniki deželne vlade in deželnega odbora, zastopnik Kranjske hranilnice ter ljubljanska stavbna podjetja. Ta predlog je občinski svet sprejel in določil župana Grassellija in člane občinskega sveta Ivana Hráskýja, Vasa Petričiča, Franca Ravnikarja, Ivana Hribarja, Ivana Šubica in dr. Josipa Stareta, da sodelujejo pri anketi.¹⁵ Deželna vlada je določila kot svojega zastopnika vladnega svetnika dr. Reinholda Rülunga in stavbnega svetnika Ivana Svitila, kranjski deželni odbor deželnega odbornika dr. Adolfa Schafferja in inženirja Antona Klinarja, Kranjska hranilnica svojega predsednika Josipa Luckmanna; ankete so se udeležili tudi stavbeniki arhitekt Wolf za Kranjsko stavbno družbo, Gustav Tönnies, Viljem Treo, Filip Supančič in Fran Faleschini.¹⁶ Anketa je na šestih sejah od 10. do 21. decembra 1895 obravnavala predloženi ljubljanski regulacijski načrt.¹⁷ Potem ko so se zedinili glede postopka, po katerem naj bi o načrtu razpravljali, je bil v kratki splošni debati sprejet kot primerna osnova za nadrobno razpravo.

Predsednik Kranjske hranilnice Luckmann je najprej sprožil vprašanje okrožne ceste v severnem delu mesta. Po regulacijskem načrtu bi potekala ob železniški progi (Prešernova cesta, Trg Osvobodilne fronte, Masarykova cesta). Ker teh cest zaradi železniških zemljišč ne bi bilo mogoče zazidati na obeh straneh, je bila predlagana preložitev okrožne ceste v vzporedno tekoče naslednje ulice (Dvořakova, Pražakova, Slomškova ulica). Do odločitve glede tega predloga ni prišlo, večina je menila, naj se to vprašanje natančneje preuči. Med Dunajsko (Titovo) cesto in Kolodvorsko ulico (Moša Pijadejevo cesto) je načrt določal več vzporednih ulic. Tudi v tem primeru je Luckmann prišel s spreminjevalnim predlogom. Želel je le eno ulico, ki bi od Dunajske ceste vodila naravnost v Poljsko (Komenskega) ulico, ali pa naj bi se opustili med projektiranimi paralelnimi ulicami predvideni bloki hiš in na njihovem mestu uredil trg. Ko pa je bil opozorjen, da podaljšanje Poljske ulice do Dunajske ceste ni priporočljivo, ker bi bilo glavno križišče potisnjeno ob stran in ker bi zahtevalo odkup dragih zemljišč, ureditev vsega prostora za trg pa bi bila tudi združena z velikimi stroški, je svoj predlog umaknil. Razprava o ureditvi tega okoliša se je ponovno vnela še na drugi seji, ko je prišlo na dnevni red vprašanje drugih komunikacij med Sv. Petra (Trubarjevo) cesto in železnico. Več udeležencev ankete je želelo, naj bi bilo v tem mestnem delu manj ulic ter večji bloki stavbišč za zazidavo. Občinski svetnik dr. Stare je menil, da bi si morali prizadevati za večja dvorišča in vrtove, kar bi tudi bolje ustrezalo higienskim zahtevam. Kompromisni predlog inž. Klinarja, ki ga je podpiral deželni odbornik dr. Schaffer, je bil, naj bi pustili ulice, kakor so bile projektirane, določili pa naj bi bloke, ki bi se strnjeno zazidali z več stanovanjskimi hišami, ter tiste, kjer bi se gradile družinske hiše z velikimi vrtovi. Tudi stavbenik Treo je menil, da bi bilo treba določiti ulice, kjer naj bi gradili v strnjenem oziroma odprtem sistemu, občinski svetnik Petričič pa je predlagal, naj bi se predvideli večji trgi za javna poslopja. Zastopnik deželne vlade Rülting ni soglašal s predlogi, da bi regulacijski načrt določal, na kakšen način naj se kje gradi, to je sodilo v stavbni red. Regulacijski načrt naj določa, kje so ceste in kje stavbišča. Nasprotno je župan Grasselli poudarjal, da stavbni red ne more predpisovati zazidave določenega stavbnega bloka z družinskimi hišami ali javnimi poslopi; tudi so stavbišča v lasti

zasebnikov in jim jih ni mogoče odvzeti. Kopičenja velikih stanovanjskih hiš naj bi se izogibali; naloga magistrata bo določati način zazidave.

Člani ankete so torej imeli glede zazidave omenjenega mestnega dela precej različna mnenja. Večina si je želela za ta okoliš podobno zazidavo, kot je bila na Resljevi cesti, kjer so na eni strani manjše stanovanjske hiše, zgrajene kot vile in obdane z vrtovi. Na predlog dr. Schafferja so bile projektirane komunikacije odobrene z željo, da se v tem in tudi v drugih mestnih delih bodisi po blokih bodisi po ulicah s primernim menjavanjem v čim večjem obsegu uveljavi odprti sistem zazidave. Ta želja se za okoliš južno od kolodvona ni mogla izpolniti, ekstenzivna zazidava v delu, ki je imel postati novo poslovno in prometno središče mesta, ne bi bila racionalna.

Za Šelenburgovo ulico (današnja Titovo cesto od pošte do Trga revolucije) je bila določena širina 20 m, ker so hoteli tudi tu obdržati širino Dunajske ceste. Novo cerkev, ki naj bi se zgradila, so v načrtu — ustrezajoč željam — postavili na vogal Poljanskega trga; predvidena je bila tudi razširitev Poljanske ceste. Sprejet je bil predlog dr. Schafferja, da se odstrani blok hiš med Kolodvorsko in Prečno ulico ter Sv. Petra cesto, ki so ga imenovali »ajdovo zmo«, in na tem mestu uredi trg. Predsednik Kranjske hranilnice Luckmann in stavbenik Treo sta bila zoper to, da bi dve ulici prerezali zemljiški kompleks predilnice med današnja Pražakovo ulico in Trgom Osvobodilne fronte. Zato je bilo sklenjeno, da se opusti ulica, ki bi se kot podaljšek današnje Cigaletove nadaljevala do Trga Osvobodilne fronte, ter da se podaljšek Predilne ulice (danes Dvořakova) pomakne nekoliko proti severu in ob njenem izteku v današnja Prešernovo cesto uredi trg. Tudi na Luckmannov predlog je bilo sprejeto, da se opusti podaljšanje Beethovnovе ulice do Kolizejske (Puharjeve) ulice. Zadaj za tobačno tovarno je načrt predvideval ulico, toda po sklepu ankete je odpadla. Predlog, da bi se Gradišče ali pa okoliš dolenskega kolodvora določila za tovarniško četrt nista obveljala. Sprejeto je bilo Hráskýjevo stališče, naj se tovarniška četrt predvidi severno od železnice in na prostoru pokopališča pri Sv. Krištofu, Gradišče pa naj bi bilo za manjše hiše in zelenjadne vrtove. Prostor pred konjušnico v Trnovem naj bi ostal nezazidan kot trg. Regulacijski načrt je predvideval nov most čez Gruberjev kanal, ki naj bi povezal Prule z dolenj-

skim kolodvorom. Anketa se je izrekla zoper ta most, ker bi bila v tem primeru dva prehoda preko dolenske železniške proge. Predlagan je bil nov most čez Gruberjev prekop na Poljanah pri vzhodnem koncu zemljiškega kompleksa domobranske vojašnice, večina članov se je izrekla za brv. Anketa se je izjavila za ureditev Prešernovega trga kot peterokotnika, vogal hiše št. 3 naj bi se povezal s hišo št. 6 ali pa katero drugo v Wolfovi ulici. Wolfova ulica bi se po načrtu podaljšala ob levem bregu Ljubljaničice do Brega. Za to so imeli nekateri člani radikalno rešitev, porušile naj bi se hiše ob Ljubljaničici od Franciškanskega mosta ali vsaj od Filharmonije naprej. Sprejet je bil Hribarjev predlog, da se podro le hiše od št. 1 v Čevljarski ulici pa do Brega. Za Špitalsko (Stritarjevo) ulico sta bili dve varianti, po eni bi bila smer ulice lomljena, po drugi ravna. Obveljalo je, naj bo ulica ravna in kot glavna zveza z Mestnim trgom 16 m široka. Nekateri člani ankete so bili za delavsko in tovarniško četrt v okolišju Sv. Krištofa zato, da bi se pokopališče čimprej prestavilo drugam. Na županov predlog so izrazili nujno željo, naj se pokopališče premesti v dolnji del Vodmata in Sela.

Ob koncu zadnje anketne seje se je ponovno vnela razprava glede gradbenega sistema, ki naj bi veljal v posameznih mestnih delih. Razpravo je sprožil Hribar s predlogom, naj bi bila v mestu znotraj okrožne ceste dovoljena le gradnja dvonadstropnih hiš, izjema bi bilo Krakovo zaradi svojega vrtnarstva; tam bi smeli graditi enonadstropne hiše; zunaj okrožne ceste naj bi gradili le vile. Hribarjev predlog, ki glede na razmere ni bil realen, je ostal brez podpore; pojavili so se celo ugovori. Izražena je bila misel, da bi samo za posamezno ulico določili, ali naj se zazida v strnjem ali v odprtem sistemu. Hribar je nato svoj predlog temu prilagodil: občinski svet naj bi, preden bi začeli v ulici graditi, določil način zazidave. Proti temu je imel pomisleke župan Grasselli, menil je, da bi določilo o načinu zazidave moral vsebovati stavbni red, ker potem take določbe ne bi bilo mogoče spreminjati. Pridružil se mu je dr. Schaffer z željo, naj bi stavbni red določil, da bi veljal v posameznih mestnih delih enoten način zazidave ter da bi odprti sistem imel kar največji obseg.

v.

Mestni gradbeni urad (inž. Duffé) ni soglašal z vsemi priporočili in sklepi, ki so bili sprejeti pri anketi.¹⁸ Vztrajal je pri dveh

ulicah proti železnici čez predilniško zemljišče, to je pri sedanji Miklošičevi cesti ter pri podaljšanju današnje Cigaletove ulice do Trga Osvobodilne fronte. Ta zveza se mu je zdela potrebna predvsem zaradi ugodnejše zazidave in boljšega izkoriščanja zemljišč pred železniško postajo. Predilna (sedanja Dvořakova) ulica naj bi obdržala smer, kot je bilo prvotno projektirano. Njena premaknitev bi preveč in po nepotrebnem razkosala zemljišča na škodo tamkajšnjih posestnikov in bi zahtevala večja denarna sredstva. Zaradi velike vrednosti zemljišč na prostoru, kjer je bila vojaška bolnišnica in skladišče, je bil stavbni urad zoper predlog, sprejet pri anketi, da bi se opustilo podaljšanje Beethovnovе ulice do Kolizejske ceste. Dejansko je bila pozneje Beethovnova ulica podaljšana le do današnje Kidričeve, ker je bil na zemljišču med Kidričevo in Puharjevo ulico zgrajen Dukičev blok in je bilo vprašanje komunikacije med obema ulicama drugače rešeno. Odločno je stavbni urad v nasprotju z anketnim sklepom zagovarjal novo cesto, ki bi potekala kot podaljšek Prul naprej proti dolenskemu kolodvoru. Ta cesta naj bi prevzela promet iz srede mesta in bi razbremenila Stari trg in Florijansko ulico (Gornji trg). Tudi bi bila primerna za napeljavo cestne železnice. Obžalovati moramo, da ta načrt ni bil izveden, mogoče bi njegova izvedba pripeljala do boljše ureditve zveze z Dolenjsko cesto. Pomisleke je stavbni urad imel zoper preložitev okrožne ceste na današnjo Dvořakovo, Pražakovo in Slomškovo ulico. Slomškova ulica je bila že precej zazidana. Tudi če bi se razširila kot okrožna cesta le na južno stran, bi bila ureditev združena z velikimi stroški. Za zvezo z Vodmatom, čigar inkorporacijo so pripravljali, je bila po mnenju stavbnega urada prikladnejša okrožna cesta ob kolodvoru, projektirana z nekaj spremembami po Fabianijevem načrtu. Glede na pomen železniške postaje je bilo iz prometnih razlogov potrebno, da okrožna cesta poteka ob njej.

Preložitev okrožne ceste zlasti ne bi bila umestna, če bi se odločili še za notranjo okrožno cesto. Prvotno je stavbni urad hotel v regulacijskem načrtu predvideti tudi ožjo okrožno cesto kot glavno prometno žilo. Za promet znotraj mesta bi bila taka cesta zelo potrebna. To misel je opustil iz finančnih razlogov. Na priporočilo ankete jo je vendar vnesel v načrt. Trasa notranje okrožne ceste bi potekala v glavnem po obstoječih cestah in ulicah, šlo bi predvsem za njihovo razširitev. Opozoril pa je na težave, ki bodo nastale

glede tega pri Šelenburgovi ulici in Gradišču. Cesta je bila projektirana od Zoisove ceste oziroma od regulirane Gradaščiце do pošte v širini 20 m, to je toliko kot glavna okrožna cesta. Ker bi bila v primeri z glavno okrožno cesto le podrejenega pomena, bi mogoče zadostovala tudi širina 18 m. Nadaljevala se je po razširjeni Dunajski cesti (23 m), nato je zaokrenila v pravem kotu v obe vzporedno projektirani ulici in sicer Dolgo (danes Dalmatinovo) ulico, razširjeno na 18 m, ter današnjo Tavčarjevo ulico, široko 16 m, ter tekla do Kolodvorske ulice. Tu je bil predviden trg, kjer bi se promet združil in se potem nadaljeval po Poljski (Komenskega) ulici, ki bi jo bilo mogoče razširiti na 17,5 m, do Resljeve ceste ali tudi do Kravje doline (Vidovdanske ceste) in dalje po novo projektirani cesti do trga pred šentpetersko cerkvijo, kjer bi zadela na glavno okrožno cesto. Notranja okrožna cesta bi šla po sredi mestnega dela med Ljubljano in železnico ter bi povezala središče mesta s kraji na periferiji. Ob njej ali blizu nje bi bili trgi: pred trnovsko cerkvijo, Kongresni trg z Zvezdo in nunsko cerkvijo, novo poštno poslopje, novo projektirana trga ob Dunajski cesti (na prostoru nekdanje vojaške bolnišnice in skladišča) in ob Kolodvorski ulici ter končno trg pred šentpetersko cerkvijo. Ob notranji okrožni cesti — v estetičnem pogledu bi mogla postati »kinč« Ljubljane — bi bil najboljši prostor za trgovine in za javne zgradbe, za katere bo najbolj primerno mesto med novima trgovama ob Dunajski cesti in ob Kolodvorski ulici; nekaj javnih stavb je že tako stalo ob tej cesti. Notranja okrožna cesta bi bila najbolj prikladna za progo cestne železnice, ki bi se dala napraviti v dveh vzporednih trasah, če bi jo hoteli pozneje speljati tudi po glavni okrožni cesti.

Notranjo okrožno cesto je stavbni urad skoraj gotovo povzel iz Fabianijevega regulacijskega načrta, saj bi v glavnem potekala tako, kot je Fabiani povezal novo projektirano trga pred Nušakovo vojašnico v Trnovem in pri cenkvi sv. Petra. Naslonjena je bila po Fabianijevem konceptu na osnovni motiv Ljubljane, polkrožno lego starega mesta med grajskim hribom in Ljubljano, katere lok določa tudi potek dveh ali treh cest na njenem levem bregu.¹⁹ Naziv »notranja okrožna cesta« — Fabiani tega naziva ni uporabil — je bil v tej zvezi neupravičen, saj ne bi obkrožala notranjega dela mesta, temveč bi bila glavna prometna žila skozi mesto, prilagojena njegovemu osnovnemu tlorisu. Tudi trg ob Kolodvorski ulici med današnjima Dalmatinovo in Tavčarjevo ulico, je

stavbni urad posnel po Fabianiju. Glede mestnega dela med Prešernovim trgom in kolodvorom se je načrt stavbnega urada od Fabianijevega v nekaj točkah razločeval. Ta kompleks je sicer v obeh načrtih bil razdeljen v glavnem na stavbne bloke, kot jih je imel tudi že starejši osnutek regulacijskega načrta iz leta 1888.²⁰ Današnjega trga pred sodno palačo še ni bilo ne v enem in ne v drugem načrtu. Pač pa je Fabiani predvidel manjši park ob Titovi cesti med Pražakovo ulico in Trgom Osvobodilne fronte ter zvezo tako Gosposvetske ceste kot tudi Kolodvorske ulice od projektiranega trga s Prešernovim trgom, središčem nove razširjene Ljubljane. Po njegovem načrtu je bil v podaljšku Kolodvorske ulice preko Ljubljance most. Izvedba takih Fabianijevih zamisli, ki se niso ozirale na obstoječe zazidalne in posestne razmere, bi bila seveda združena z rušenjem več stavb, pridobivanjem večjih zemljišč za parke in ulice, ter bi torej zahtevala večja finančna sredstva. Zato se mestni gradbeni urad za te načrte ni mogel zavzeti.

VI.

Na podlagi zaključkov in nasvetov ankete ter pripomb stavbnega urada sta stavbni in olupševalni odsek pripravila poročilo in dokončni predlog regulacijskega načrta. Občinski svet ga je sprejel na seji 23. januarja 1896.²¹ Z njegovim sklepom so bile določene regulacijske črte za 160 cest in ulic, od tega jih je bila približno tretjina novih, predvidenih v še nezazidanih mestnih delih. Na tem mestu seveda ni mogoče navesti vseh, omejiti se je treba le na tiste, ki so postale ali naj bi postale urbanistično pomembnejše.

Med takimi je bila na prvem mestu okrožna cesta, ki je bila Fabianijeva zamisel. Njena smer, označena z današnjimi ulicami, je bila: Trg Osvobodilne fronte, Prešernova cesta, Groharjeva cesta, Riharjeva cesta, nato trg Pred konjušnico, od tod do Opekarske ceste, preko Ljubljance, Prule, Gruberjevo nabrežje, Za gradom, Roška cesta, od tod preko Ljubljance do Lipičeve ulice, nato Njegoševa in Masarykova cesta. Načrt okrožne ceste je bil le delno uresničen, na Riharjevi cesti onstran Gradaščiце je bil njen potek pretrgan, od tod naprej do Njegoševe ceste pa posamezne ulice in ceste, ki naj bi postale njeni odseki, niso bile preurejene za okrožno cesto. Na Poljanah in proti Vodmatu je navedena trasa okrožne ceste potekala nekoliko bolj zahodno od črte, ki jo je za okrožno cesto določil Fabiani. Tudi se regulacijski načrt ni oziral na Fabianijevo pri-

pombo, naj bo okrožna cesta z drevoredi na obeh straneh vsaj 28 m široka, dejansko je bila določena širina 20 m, za nekatere odseke celo manj. Svojega namena, da bi arhitektonsko zaključila mesto in povezala periferijo, tako kot je bila izvedena, okrožna cesta ni mogla doseči. Tudi z notranjo okrožno cesto ni bilo bolje. Ulice v njenem poteku so bile že več ali manj zazidane ter različne širine. Regulacijski načrt je za nekatere določil širino 20 m, za nekatere manj. Dejansko niso obstoječega stanja nikjer bistveno spremenili in ulice, ki naj bi sestavljale notranjo okrožno cesto, niso bile povezane v enotno prometno žilo. Tudi zamisli o arhitektonski ureditvi ceste so bile pozabljene. Omrežje ulic med Prešernovim trgom in železnico je bilo v odobrenem načrtu določeno tako kot v prvotnem načrtu stavbnega urada, predlogi ankete niso bili upoštevani. Tudi glede ulic med železniško progo in Titovo cesto je obveljal prvotni načrt kljub predlogom, da Beethovnova ulico ne bi podaljšali čez Cankarjevo cesto. Določeno je bilo podaljšanje ulice pred opernim gledališčem, sedanje Župančičeve, vzporedno z Gradiščem proti jugu do Gradaščice, kar pa je ostalo le na papirju. Takih neizvedenih ulic je bilo seveda še več.

V starem delu mesta je bila določena nova stavbna črta na zahodni strani Gosposke ulice, ki naj bi bila 12 m široka. Spreminjanje širine in določanje nove stavbne črte za vso dolžino te ulice gotovo ni bilo umestno, zgraditev novih, od stare stavbne črte nazaj umaknjenih hiš je pokvarila njeno podobo. Zaradi ureditve nabrežja Ljubljance je regulacijski načrt določal porušenje petih hiš in sicer Jurčičev trg 3, Čevljarska ulica 1 in 3 ter Novi trg 7 in 8. Do konca prve svetovne vojne so porušili tri, hiši Jurčičev trg 3 in Čevljarska ulica 1 stojita še danes, le hiša Čevljarska ulica 1 je bila v zadnjih letih na enem vogalu odrezana, da je cesta na nabrežju dobila primerno širino.

Dovozna cesta na dolenski kolodvor kot podaljšek nabrežja na Prulah je bila odobrena, toda do izvedbe ni prišlo. Tudi ulica od Krekovega trga ob južni fronti poslopja biotehnične fakultete do Strossmayerjeve ulice je ostala le v načrtu, z zidavo stolpnic je bil ta okoliš drugače urejen. Strossmayerjeva ulica bi se morala nadaljevati do Ljubljance, kjer bi bil nov most, ki bi jo vezal z Usnjarsko ulico podaljšano do Vidovdanske ceste. Regulacijski načrt je določil ulično omrežje v okoliših, ki so bili za gradnjo povečini šele na novo odprti. Tako je bilo zlasti za zemljišča ob začetku Tržaške ceste, na levi strani

okoliše s strnjenim in okoliše z odprtim do Gradaščice, na desni do železniške proge, med Poljansko cesto in grajskim hribom, v Trnovem in v Bežigradu na levi strani Titove ceste. V teh okoliših je bil regulacijski načrt še najbolj dosledno izveden, v starem mestu in delno že zazidanih okoliših pa je njegovo izvajanje večkrat naletelo na ovire. Ureditve novo projektiranih ulic ali regulacija starih v več ali manj zazidanih delih mesta je bila združena z odkupom zemljišč ali celo stavb, kar je zahtevalo od mesta večjih finančnih žrtev. Tam pa, kjer je bilo zemljišče šele na novo razdeljeno na stavbišča, je moral lastnik brezplačno odstopiti mestni občini za nove ulice potrebni svet. Zaradi ugovorov hišnih in zemljiških lastnikov je mesto moralo večkrat odstopiti od prvotnega regulacijskega načrta.

VII.

Prvi ugovor, še preden je občinski svet regulacijski načrt odobril, je prišel iz Trnovega. Hišni posestniki v Trnovski ulici so bili zoper sprednje vrtove v širini 4 metrov, ki bi jih po osnutku načrta morali urediti pred svojimi hišami. Njihovemu ugovoru je bilo ugodeno, zahtevo po sprednjih vrtovih je občinski svet opustil, spremenil pa je širino ulice; od prvotno 8 m jo je povečal na 12 m.²² Potem ko je bil sprejeti regulacijski načrt razglašen, je mestni magistrat prejel 14 ugovorov, ki jih je predložil v rešitev deželnemu odboru. Toda deželni odbor mu jih je vrnil s pripombo, da sodijo po določbah stavbnega reda v področje deželne vlade.²³ Kmalu nato pa je tudi deželna vlada vrnila magistratu v odobritev ji predloženi regulacijski načrt z naročilom, da ga formalno in tehnično dopolni v skladu z določbami takrat še veljavnega stavbnega reda iz leta 1875. Poročilo o vrnitvi neodobrenega regulacijskega načrta je občinski svet z nejevoljo sprejel, toda ko sta pravni in stavbni odsek ugotovila, da bo mogoče kljub temu določati stavbne črte po osnutku regulacijskega načrta, je opustil misel na morebitno pritožbo.²⁴ Ker je 10. junija 1896 stopil v veljavo novi stavbni red, je deželna vlada opozorila magistrat, naj regulacijski načrt dopolni v skladu z njegovimi predpisi. Načrt je bil tedaj izpopolnjen s kotami.²⁵ Novi stavbni red je predpisoval tudi, da mora regulacijski načrt vsebovati stavbno mejo pri pokopališču in določiti, katere ulice bodo zazidane v strnjenem in katere v odprtem gradbenem sistemu. Že ob anketi se je ponovno slišal predlog, naj bi v regulacijskem načrtu določili okoliše s strnjenim in okoliše z odprtim

gradbenim sistemom, toda zastopnik deželne vlade je predlogu nasprotoval, češ da je taka določitev naloga stavbnega reda. To nasprotovanje je bilo nelogično, saj je stavbni red za Ljubljano, katerega osnutek je za deželno vlado pripravil isti zastopnik, to nalogo odkazal regulacijskemu načrtu.

Na seji občinskega sveta 1. septembra 1896 so bili na predlog stavbnega odseka sprejeti sklepi, ki so bili še potrebni za prilagoditev regulacijskega načrta zahtevam novega stavbnega reda. Regulacijski načrt, sprejet že na seji 23. januarja 1896, je bil odobren s spremembami stavbnih črt, kakor so bile do tedaj v konkretnih primerih predpisane. Stavbna meja pri pokopališču je bila določena 30 m od pokopališkega zidu, zazidava je bila dovoljena šele od te meje dalje. Določen je bil način zazidave v posameznih mestnih delih.²⁶ Strnjeni sistem je imel veljati predvsem za staro mesto ter ulice in ceste v nekdanjih predmestjih, ki so bile že do tedaj delno zazidane v strnjem sistemu. Odprt stavbni sistem je bil določen za stavbišče gimnazijskega poslopja v današnji Prežihovi ulici, za stavbni blok, kjer je bila zgrajena cerkev sv. Jožefa, za stavbni blok otroške bolnišnice in stavbišča proti Ljudskemu domu v Streljiški ulici, za stavbne bloke med današnjo Prešernovo cesto in železniško proggo od Vrtače naprej, za Krakovsko in Kladezno ulico, za Zoisovo cesto ter njen podaljšek proti Tržaški cesti (danes Aškerčeva cesta), za komendsko zemljišče (med Rimsko cesto in Gradaščico), za nekatere stavbne bloke v okolišu tobačne tovarne, za Trnovo razen Cerkevne ulice in dela Trnovskega pristana, za Prule med Ljubljano in Karloško cesto ter med Zvonarsko ulico in Gruberjevim prekopom z izjemo Karlovske ceste, za katero je veljal strnjeni sistem. Občinski svet se je zavedal, da bodo razvoj mesta in spremembe razmer zahtevale tudi spremembo zazidalnega sistema v posameznih okoliših, zato je svojemu sklepu dodal, da je splošni način zazidave določen le »za sedaj«. Glede mestnega okoliša ob Dunajski cesti, severno od železnice, kjer so potem zgradili topničarsko vojašnico, je bilo sklenjeno, naj stavbni urad izdela regulacijski načrt. Pri tem naj upošteva mnenje stavbnega odseka, naj glavne ceste uravnava k obema železniškima prehodoma ter da projektira okrog bodoče vojašnice prostorne drevoredne in primerne trge.²⁶ Po teh dodatnih sklepih, s katerimi je bil regulacijski načrt dopolnjen, ga je magistrat za šest tednov javno razgrnil na vpogled občanom, da bi mogli podati morebitne ugovore.²⁷

Zoper regulacijski načrt je prišlo 15 ugovorov, štirje hišni posestniki so ponovili svoje ugovore, drugi so se pritožili na novo.²⁸ Večina je ugovarjala zoper novo določene stavbne črte in preveliko širino ulic. Prizadeti zemljiški in hišni posestniki niso bili voljni odstopiti mestu dele svojih zemljišč za razširitev in ureditev ulic. Svoje ugovore so povečini utemeljevali s trditvijo, da za obstoječi promet projektirana ulica sploh ni potrebna ali pa, da je predvidena širina prevelika. Občinski svet je pristal na več sprememb, ki so jih zemljiški lastniki zahtevali.²⁹ Pri uršulinski cerkvi in samostanu je bila po regulacijskem načrtu stavbna črta v zvezi z razširitvijo Gradišča tako določena, da bi šla tik ob cerkvenih vratih in bi morali odstraniti kolone na obeh straneh cerkvenega vhoda, samostan bi izgubil s tem stanovanje za duhovnike. Zato je prosil za spremembo stavbne črte in občinski svet mu je ugodil.³⁰ Kopa je Josip Gorup prosil za parcelacijo svojega zemljišča ob Rimski cesti, kjer je nameraval graditi več stanovanjskih hiš, je ugovarjal odstopu zemljišča za projektirano ulico, ki bi bila podaljšek Gradišča do Gradaščice. Regulacijski načrt je za to novo ulico kot tudi za Gradišče, ki bi ga bilo treba regulirati, določal širino 20 m, ker naj bi to bila notranja okrožna cesta. Gorup s to širino ni soglašal in občinski svet je v nasprotju s predlogom stavbnega odseka (njegov predsednik je bil Hráský) pristal na širino 16 m.³¹ Zamisel o reprezentativni notranji okrožni cesti je s takimi spremembami izgubila mnogo na pomenu, ki ga ji je regulacijski načrt namenil.

Ugovore, vložene po razgrnitvi regulacijskega načrta, je občina v končno rešitev predložila deželni vladi, ki je o njih odločala obenem z regulacijskim načrtom. V zvezi z njimi ga ni odobrila glede več v osnutku predvidenih ulic. Te so bile: ulica, ki bi vezala Dunajsko cesto s Kolodvorsko ulico (kot nekakšen podaljšek Kidričeve ulice), ulica v podaljšku današnje Trdinove ulice med Dunajsko cesto in okrožno cesto (sedaj Prešernova), ulica, ki bi po sredi Prul vezala Zvonarsko s Tesarsko ulico, ulica, ki bi vezala Beethovno s Kersnikovo ulico ter ulica med Tržaško cesto in z njo vzporedno cesto proti Gradaščici, ki bi potekala v smeri proti sredini tobačne tovarne. Deželna vlada tudi ni odobrila predvidene regulacije Zvonarske in Tesarske ulice, regulacije Gradišča ter njegovega podaljška do Gradaščice glede južno-vzhodne stavbne črte, regulacije Ozke ulice in opustitve Kapiteljske ulice, regulacije

parcel med državnim kolodvorom (Šiška) in železniško progo Ljubljana—Trst, regulacije Predilne (sedaj Pražakove) ulice in projektiiranega podaljška, na eni strani do železniške proge, na drugi strani do Travnške (sedaj Metelkove) ulice ter regulacije Ceste na Rudolfovo železnico (Vošnjakova ulica). Odobritev za podaljšanje Beethovnovne ulice do Kersnikove je deželna vlada odklonila, ker se ji iz prometnih razlogov ni zdela potrebna. Regulacijski načrt je imel še vzporedno ulico (Župančičevo), ki je za promet med Franca Jožefa (Cankarjevo) cesto in Celovško cesto zadostovala. Tudi bi projektirani podaljšek Beethovnovne ulice prerezal skoraj izključno še neparcelirane vrtove in se bo šele ob njihovi parcelaciji pokazalo, kakšne komunikacije so potrebne. Deželna vlada tudi ni pristala na zazidavo zemljišč med sedanjo Tavčarjevo in Dalmatinovo ulico pred sodno palačo, katere gradnjo so tedaj že pripravljali. Na tem prostoru naj bi se uredil večji trg. Mestni regulacijski in razširjevalni načrt se je na ureditev takih trgov premalo oziral. Deželna vlada je priporočila, naj bi raje mislili na opustitev ene ali druge manj pomembne projektirane ulice ali ceste, da bi se dobila sredstva za večje trge.

Tri ugovore zoper regulacijski načrt je deželna vlada zavrnila. Regulacijski načrt je predvideval razširitev Gosposke ulice s premaknitvijo stavbne črte na zahodni strani. Zoper to je ugovarjal hišni lastnik, katerega hiša je bila pri tem prizadeta. Deželna vlada njegovega utemeljevanja ni priznala; v regulacijskem načrtu določena širina je ustrezala zahtevam zakona, po mnenju strokovnjakov pa je bila premaknitev stavbne črte umestna le na zahodni strani ulice. S podobnimi razlogi je bil zavrnen ugovor lastnikov hiš na Sv. Jakoba trgu ter v Gradišču, kjer je bila stavbna črta tudi premaknjena.

V vseh drugih točkah, razen v katerih je ugovorom prizadetih hišnih in zemljiških lastnikov ugodila, je deželna vlada mestni splošni regulacijski in razširjevalni načrt v sporazumu z deželnim odborom z odločbo od 10. avgusta 1897 odobrila. Regulacijski načrt je tako stopil v veljavo. V svoji odločbi je deželna vlada sporazumno z deželnim odborom mestu še priporočila, naj se, kolikor bodo na voljo sredstva in priložnost, čimprej zveže Kongresni trg s Tržaško cesto (mišljena je bila tedaj projektirana, a komaj pred zadnjo vojno v celoti izvedena Šubičeva ulica). Menila je, da si najširši krogi prebivalstva želijo to ulico, ki je tudi bolj ustrezala sploš-

ni potrebi kot marsikateri projekt bodočnosti, vsebovan v regulacijskem načrtu.³² Občinski svet je na seji 24. septembra 1897 vzel odločbo deželne vlade brez ugovora na znanje.³³

OPOMBE

1. O tedanjih prizadevanjih za regulacijski načrt glej avtorjev članek »Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa l. 1895«, Kronika IX/1961 str. 135 sl. — 2. Nace Šumi, Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani, Ljubljana 1954, str. 9. — 3. MALj., Reg. I fasc. 2070 (prej spec. fasc. 93), št. 13.551/95; Cod. III/45-1895, fol. 129 sl. Šumi, n. o. m. str. 9. — 4. MALj. Reg. I fasc. 2070, številka 13.666/95. — 5. MALj., Reg. I fasc. 2070 št. 16.037/95. — 6. Šumi, n. o. m. str. 13. — 7. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 16.118/95; Cod. III/45, fol. 129 sl. — 8. Valenčič, Gradbeni razvoj Ljubljane..., str. 136. — 9. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 31.418/95, 24.343/96, 27.971/96 in 32.725/96; Cod. III/47-1897, fol. 67' sl. in 257. — 10. Šumi, n. o. m. str. 20. — 11. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 36.374/96; Reg. I fasc. 1136, fol. 104 sl.; Cod. III/50-1898, fol. 96. — 12. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 15.819, 19.813, 21.799, 30.518/1898. — 13. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 19.149/97. — 14. MALj., Cod. III/45-1895, fol. 326' sl. Šumi, n. o. m. str. 14 in 18. — 15. MALj., Cod. III/45-1895, fol. 329'; Reg. I fasc. 2070, št. 34.997/95. — 16. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 35.786.36.078 in 36. 829/1895. — 17. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 1111/96, zapisnik o sejah ankete. — 18. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 1111/96, poročilo gradbenega urada (ing. Duffé) od 9. 1. 1896. — 19. Maks Fabiani, Poročilo k načrtu občne regulacije stolnega mesta Ljubljane, Dunaj 1895, str. 5. — Šumi, n. o. m. str. 14 sl. — 20. Valenčič, n. o. m. str. 139. — 21. MALj., Cod. III/46-1896, fol. 29' sl. — Šumi, n. o. m. str. 19 sl. — 22. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 37.286/95 in 3318/96; Cod. III/46, fol. 58. — Šumi, n. o. m. str. 44, op. 60. — 23. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 5659/96 in 10.943/96. — 24. MALj., Reg. I fasc. 1136, fol. 68 sl.; Cod. III/46-1896, fol. 165' sl. in 193' sl. — 25. MALj., Cod. III/46-1896, fol. 316. — 26. MALj., Cod. III/47-1896, fol. 46' sl. — 27. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 27.968/96. — 28. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 30.998 do 40.665/96. — 29. MALj., Cod. III/48-1897, fol. 48 sl. — 30. MALj., Cod. III/46-1896, fol. 343' sl.; Reg. I fasc. 2070, št. 18.687/96. — Šumi, n. o. m. str. 44, op. 60. — 31. MALj., Cod. III/46-1896, fol. 280' sl.; Reg. I fasc. 1147, fol. 696. — 32. MALj., Reg. I fasc. 2070, št. 29.527/97, odločba deželne vlade št. 11.810 od 10. avgusta 1897. — Šumijeva opomba, str. 43, op. 47, da je deželna vlada regulacijski načrt definitivno odobrila 1. septembra 1896, ni točna, navedenega dne ga je odobril šele občinski svet. — 33. MALj., Cod. III/49-1897, fol. 113'.

GLASBILA NA SREDNJEVEŠKIH FRESKAH NA SLOVENSKEM

PRIMOŽ KURET

Muzikološka veda se je šele v začetku našega stoletja zavedla, kakšne vrednosti so sekundarni viri za spoznavanje glasbe, v posebni meri za organografijo preteklih dob. Do nedavna so datirali zgodovino glasbenih instrumentov komaj od leta 1600 dalje. Tako ravnanje je bilo utemeljeno samo z enega stališča: iz tega časa namreč izhaja tudi prva ohranjena instrumentalna literatura. O instrumentalni glasbi XIV. in XV. stoletja pa dolgo niso vedeli kaj dosti. Vedeli so o njej kvečjemu to, da je rabila ljudstvu pri plesu ali pa je spremljala vokalno muziko.

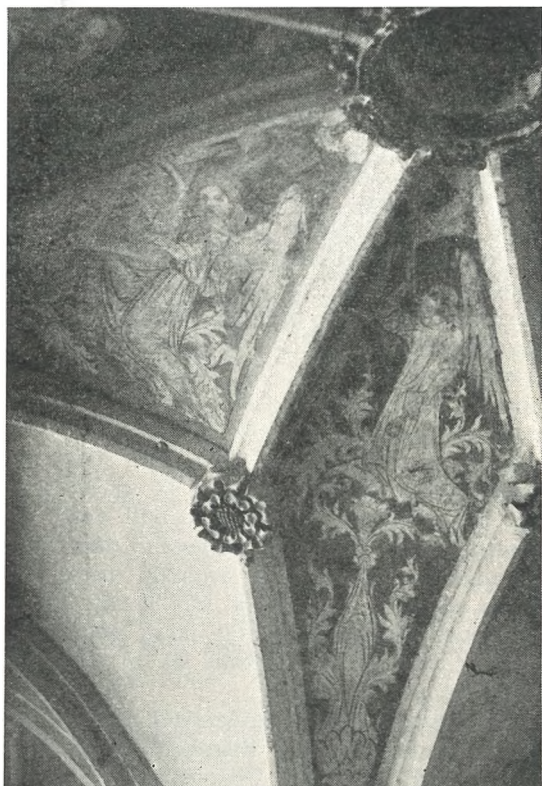
Z raziskavanji starih arhivov je bilo zbranih mnogo drobnih, skromnih zapiskov. Na dan je prišlo tudi nekaj starejših instrumentalnih del, zlasti orgelskih tabulatur, skladb za lutnjo itn. Kljub vsemu temu pa so rokopisna in tiskana instrumentalna dela iz dobe pred letom 1600 znana le v majhnem številu.

Mnogo zgovornejši so indirektni viri. To so poleg opisov pri starejših piscih predvsem likovne upodobitve. V kakšnem obsegu so izvajali instrumentalno glasbo pred letom 1600, v kakšnem razmerju je bila do vokalne glasbe, kakšna je sploh bila, odgovor na to daje v precejšnji meri likovna umetnost.

Pri takem raziskavanju je treba sicer ugotoviti, koliko more slikovni material dati o tem dokaze. Ali lahko vidimo v slikah upodobitve stvarnosti? Odgovor ni tako preprost. Instrument je včasih upodobljen v neglasbeni rabi, čeprav ga je umetnik naslikal natančno po naravi. Slikar je namreč mnogokrat podrejal upodobitev instrumenta svoji slikarski koncepciji. Zaradi nje je upodobil instrument hote in vede »narobe«, tako po



Srednja vas pri Šenčurju, Lovec z rogom



Kranj (župna cerkev), Angela s harfo in trobento

strukturi kakor po poziciji. Nasprotno pa je isti umetnik na drugi sliki naslikal isti instrument tako, da je v vsem ustrezal glasbeni praksi. Tak primer je ustvaril Fra Angelico, ki je zaradi simetrije upodobil na sliki »Madonna della Stella« dva portativa, enkrat prav in enkrat narobe. Drug umetnik je hotel, na primer, z glasbilom izpolniti dano polje na oboku: slikar župnijske cerkve v Kranju je naslikal enega izmed angelov nalašč povsem nenavadno s skoraj navpično vzdignjeno trobento, zato da je odmevnik zavzel zgornji del trikotnega polja. Med slikarsko kompozicijo in glasbenim elementom v njej torej obstajajo odnosi, ki vplivajo drug na drugega. Zato v upodobitvi instrumenta ne moremo videti vedno tudi upodobitve izvajalske prakse.

Slikar se je v nekaterih primerih poglobil v psihološki značaj in učinek glasbila. Pozavne ne slika vedno v njeni linearni obliki, se pravi horizontalno, ampak tudi frontalno. Vsak od obeh načinov vzbuja poseben dojem kvalitete in jakosti glasu. V prvem primeru



Gluho Vrhovlje (Goriška brda), Angel s pozavno

slišimo silni in prodirni glas — njegovo akustično linijo, ki se mogočno širi v prostoru. V drugem primeru čutimo zvok kot močan sunek, ki nam udarja naravnost in neposredno v uho.

Če odštejemo navedene subjektivne momente, pa vendar na vprašanje o realnosti upodobljenih instrumentov lahko odgovorimo pritrdilno. Kjer se slikarji držijo stvarnosti v kostumih, pokrajini in arhitekturi, takrat skoraj gotovo pri glasbi ne delajo izjeme. O tem nam pričajo tudi mnoge natančno se ujemaajoče upodobitve različnih slikarjev.

Pred letom 1300 sta, kakor ugotavlja eden izmed prvih raziskovalcev upodobljenih angelov z glasbili, H. Leichentritt, glasba in likovna umetnost še v takem stadiju, da druga o prvi težko pové kaj bolj prijemljivega.

Zato pa je likovna umetnost od začetka XIV. stoletja dalje že dosti bolj zgovorna. Na upodobitvah se pojavlja čedalje več instrumentov, ki o njih literarne priče sicer govore, a se glede nazornosti z likovnimi upodobitvami ne morejo meriti. Saj nam npr. francoski pesnik Eustache Deschamps (1340?

—1407?) v baladi ob smrti skladatelja in pevc Machaulta res našteje vrsto glasbil, ki so bila v drugi polovici XIV. stoletja že v rabi. Toda kaj nam pove naštevanje, če ni nazornih upodobitev?

Doba, ki jo zajemata XIV. in XV. stoletje, je dala poplavo plastik, slikarjev in grafik, ki jim je na ta ali oni način motiv glasba. Umetnost, ki je dotlej poznala in upodabljala le duhovno življenje, je nenadoma odkrila tudi telesnost in našla smisel tudi v lepoti stvari in človeške podobe. Človeški duh je vse, kar je bilo prej nedotakljivo, božje in nebeško, prestavil na zemljo; to odseva tudi iz slikarskih del. Zemeljski občutki ljubezni vdirajo v češčenje Marije, ki postane simbol materinstva. Novemu času rabi glasba kot sredstvo za stopnjevanje življenjske radosti. Slikar XV. stoletja že upodablja glasbilo tako, da čutimo, kako zveni. Angelski muzikanti Fra Angelika igrajo in slavijo Boga. Polni so preprostosti kot otroci. Manj sveti in manj nadzemeljski pa so že angeli Pierra della Francesca, del Cossa in drugih. V njihovih rokah in iz njihovih glasbil ni slišati nikakršnih nebeških himnov, temveč povsod odmeva samo veselje nad življenjem. Poglejmo angela z violo Melozza da Forlì z njegovimi čutnimi ustnicami in plavimi skodranimi las-



Kranj (župna cerkev), Angel s trobento



Svina pri Kobaridu, Angel s tamburinom

mi! Če si odmislimo perutnice in nimbus, se nam pokaže kot za zemeljsko veselje ustvarjeno dekle. Tudi angel z mandoro iz Vrat (Thörl) po svojem videzu prej spominja na lokavega vaganta kot na nebeškega angela.

Z obratom tisočletja se konča starokrščanska, še od antične vplivana doba. Začenja se doba romanike in za glasbo čas, ki položi prve trdne temelje večglasni glasbi.

V tej dobi je najbistvenejši in glavni glasbeni instrument človeški glas. V cerkvah si cer že imajo orgle, a te le spremljajo petje. Praetorius omenja v svojem spisu »Syntagma« še dva instrumenta, ki sta poleg orgel rabila podobnemu namenu: drude in »drehleier«, zraven pa še »crwth« in violo kot najstarejša strunska instrumenta.

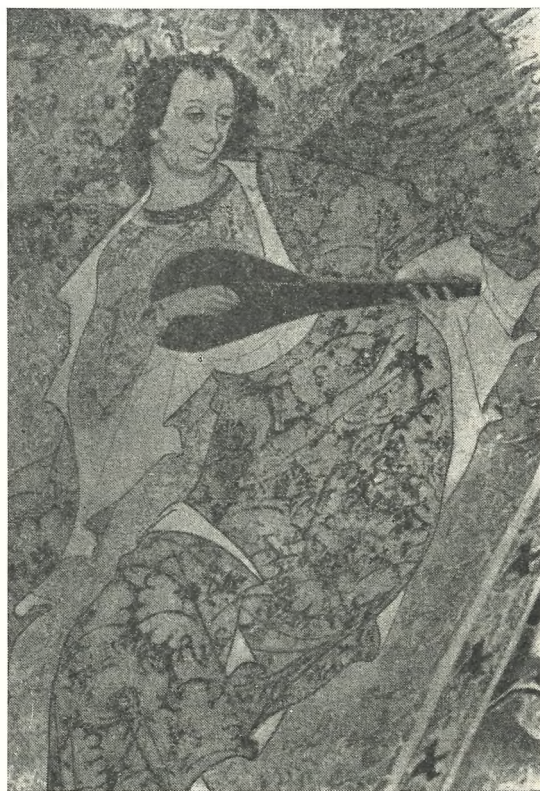
Romansko XII. stoletje, čas viteštva, hrabrosti, ljubezni in žive religije, je ena izmed tistih dob, ko je poezija življenjska in je življenje poetično, ko nova umetnostna misel prevzame množice. Tudi glasba ne bi smela ostati tisto, kar je bila dotlej. Ne more pa držati koraka z drugimi umetnostmi in se vzdigniti do čiste lepote, kajti pretežko leži

na njej breme tradicije in prvih začetkov. Čas še ni zmožgal urediti gmote tonov in jih povezati v harmonijo, v čisto zvočnost. Poetični zagon časa, smisel za lepoto, željo po resničnem uživanju le slutimo v lirski pesmi, ki v njej ni šolskih pravil teorije in kamor se ni vmešala znanost cerkvenih očetov. Tako oznanja glasba trubadurjev in minnesängerjev veselje do življenja, druga muzika, ki je ostala v rokah sholastike, pa obdrži svojo resnobljost toliko časa, dokler se ne približa ljudstvu in ljudski pesmi.

Glasbena izobrazba je splošna in je bistveni del dobre vzgoje. Petje spremljajo z instrumenti in od glasbenikov zahtevajo, da obvladajo vrsto instrumentov: violo, drehleier, roto, psalter, dude, šalmaj in violino. Za glasbeno udejstvovanje najdemo v literaturi številne dokaze, tudi v likovni umetnosti jih je čedalje več.

Instrumentarij se veča. S križarskimi vojnami pridejo v Evropo saracenski instrumenti zamroboe, ki so v orientu s trobentami vred bojni instrumenti ter predhodniki pommarja. Razširijo se lutnja, kitara, cister, boben in pavke.

Slovensko ozemlje je glede na svoj predhodni geografski položaj sprejemalo in od-



Vrata (Thörl), Angel z mandoro



Svina pri Kobaridu, Angel z liro da braccio

dajalo vplive, ki so se širili po zahodni Evropi. O tem nam glede glasbil pričajo freske po cerkvah, ki so nastajale v tej dobi. Pogosto nastopanje nekaterih glasbil na številnih freskah nam omogoča sklepanje o njihovi priljubljenosti. Priča nam tudi o realizmu slikarjev. Najpogostejši naslikani instrument je poleg pozavne predvsem lutnja. Najdemo jo povsod: na Poljskem, v Italiji, na Nizozemskem, v Nemčiji in pri nas. Priljubljeni instrument je tudi portativ. Najdemo ga predvsem v Italiji, pri nas pa na Primorskem.

Na freskah se pojavljajo motivi, značilni za posamezne dobe. Različne teme najdejo svojsko podobo tudi pri nas. Z njimi vred se razširi okras, značilen za določeni motiv. Z njimi prodirajo k nam ikonografski elementi, ki so v navadi drugod.

Med najbolj razširjenimi motivi je motiv poslednje sodbe. Skoraj vedno ga spremljajo angeli s pozavnami, pač po opisu v bibliji. Na Slovenskem so se — po vrstnem redu nastanka — dozdej ohranile naslednje freske poslednje sodbe z angeli muzikanti- v Tupaličah, na Godešiču, na Muljavi, kjer je

poleg angela z buzuno tudi angel z lutnjo, na Suhi pri Škofji Loki, na Krtini in še kje.

Način predstavljanja poslednje sodbe, kakor prevladuje v Sloveniji, srečujemo tudi na Koroškem in drugod v alpskih deželah. Slikarji v naših cerkvah upodabljajo iste instrumente in na enak način kot drugod. Motiv poslednje sodbe je sam po sebi dan in zanimiv le toliko, ker pač prikazuje glasbila.

Bolj v objektivno stvarnost segajoč prikaz je bil motiv epifanije. Predstavljali so si ga kot slavnostni spreved posvetnih vladarjev. Take sprevede je spremljala instrumentalna glasba. Najbolj so bila seveda zastopana glasbila, ki so z močjo in prodirnostjo svojega zvoka najjasneje opozarjala na pomembnost osebe, kateri je spreved veljal. Motiv je bil zelo priljubljen in ga srečujemo tudi pri nas zelo pogosto. Najstarejši primer je v cerkvi sv. Miklavža nad Čadramom, poznejše so freske iz cerkva v Srednji vasi pri Šenčurju, v Krtini, v Mačah, v Istri na Škrilju pri Bermu, pri Sv. Primožu nad Kamnikom ter v Marija Gradcu pri Laškem. Glasbila na teh upodobitvah so v glavnem pozavne,



Svina pri Kobaridu, Angel z lutnjo

busune, cink in dude. Tako se je tudi na Slovenskem izoblikoval podoben tip upodabljanja epifanije z istimi glasbeno-instrumentalnimi prvini, kakršne srečujemo na primerih zunaj Slovenije.

Najzanimivejši pa je poslikani kranjski prezbitერიj, motiv, ki je na Kranjskem, Primorskem in Koroškem doživel svoj največji razcvet in je v svoj program rad zajemal angele z glasbili. Zaradi tega je tudi najpomembnejši vir za spoznavanje glasbenih instrumentov na Slovenskem. Če si odmislimo sam nastanek, ni na njegovo oblikovanje vplivala nikakršna vezanost na cerkvene tekste. V razvoju je bil popolnoma prost ter je svobodno sprejemal v množiča se svodna polja na obokih prezbitერიjev naših cerkva angele, ki so s svojo navzočnostjo in pripravami, kakor si jih je zamislil slikar, slavili Kristusa v osrednjem polju. Tu si je specifično slovenska umetnost izoblikovala svoj tip, ki ustreza sočasnim tujim upodobitvam angelov z glasbili. Naslikana najdemo najrazličnejša glasbila in njihove najrazličnejše oblike. Najpomembnejši kranjski prezbitერიji z glasbili na Slovenskem so pri Sv. Janezu v Bohinju, na Visokem, v Avčah, na Muljavi, v Prilesju, v Kranju, v Gorici, v Svinah, pri sv. Urhu na Križni gori in pri Sv. Ožboltu nad Škofjo Loko.

Zbirka glasbil na naših srednjeveških freskah je presenetljivo bogata. Poleg različnih vrst trobent in lutenj je največ šalmajev in harf. Naslikani pa so še portativi, fidli, rogovi, oprekliji, pauke, klavikordi, zvonci, rebeki itd.

Visoko število trobil je treba pripisati upodobitvam poslednje sodbe in epifanije. Vsi drugi instrumenti pa nastopajo v glavnem v okviru »kranjskega prezbitერიja«. Visoko število upodobljenih lutenj se ujema s pogostimi upodobitvami tega instrumenta v italijanskem in nizozemskem slikarstvu tega časa.

Naslikana glasbila pomenijo dragoceno ikonografsko gradivo, kjer se način igranja, drža instrumenta in njegova oblika povsem ujemajo z upodobitvami drugod v zahodni Evropi.

Pri nas naslikani glasbeni instrumenti so v mnogih primerih delo tujih slikarjev. Toda glasbila so slikali tudi domači slikarji. Sicer redki pisani viri pa obenem z naslikanimi glasbili dokazujejo razširjenost in obstoj instrumentalne glasbe na Slovenskem. Oboji, pisani in likovni viri se v tem ujemajo in dopolnjujejo. Tudi po naših krajih so hodili potujoči pevci in godci. Tudi pri nas smo

imeli mestne, grajske in cerkvene muzike. Nosilci glasbenega življenja so bile pevske šole po vseh večjih župnijah in samostanih, kakor tudi kora ljubljanske in gornjegrajske stolnice. Vloga in pomen teh šol sta bila prav takšna kot kjerkoli drugod. V samostanskih in stolnih šolah so gojili glasbo že zaradi predpisov, ki so jasno določali, da mora vsak bodoči duhovnik biti teoretično in praktično vešč glasbe. Predpisovali so kodekse, antifonarije in druge knjige, ki so bile potrebne pri cerkvenem petju. S tem so prenašali vplive zahodne glasbene kulture tudi na Slovenko.

Pod vplivom potujočih pevcev se je razvijala posebna glasba. Med ljudstvo so jo prinašali vaganti, med plemstvo pa minnesängerji. Znana minnesängerja, ki sta hodila po naših krajih, sta bila Ulrich Lichtensteinski in Oswald Wolkensteinski.

Ulrich Lichtensteinski je imel v svojem spremstvu buzunarje, ki so spotoma trobili. Tako beremo v njegovem »Vrouwen dienst«:

mîn busûnaer die bliisen dô
mit Kunst ein reisenot vil hô.

Drugod omenja piskača in bobnarja med viteškim pohodom:

Darnach ein holrblâser slouc
einen sumber mexsterlich genuoc.

O piskaču govori še na dveh mestih:
hört ich holefloyten dôn

in

holer floyren sumber dôz
pûsunen und schalmeyen schal,
moht niemn dâ gehren wal.

Oswald Wolkensteinski (u. 1377) je prepoštoval na svoje stroške vso Evropo, se naučil desetih jezikov, med njimi tudi slovenskega in pel v vseh:

»Gen Preussen, Litwan, Tartarei, Türkei
über Meer,

gen Lampart, Frankreich, Ispanion, mit
zwaien Künigesheer

treib mich die Minn auf meinen eigen
Geldes wer;

Franzoisch, mörisch, katlonisch und
kastilian,

teutsch, latein, w i n d i s c h, lampertisch,
reuschisch und roman,

die zehen sprach hab ich geprauchet,
wann mir zernn«.

Meščanstvo, ki se je v tej dobi začelo razvijati, so zabavali vaganti, ki so se razločevali od minnesängerjev po tem, da so bili nižjega rodu. Jasno je, da so bili med njimi tudi ljudje našega porekla. O tem priča tudi ena izmed vagantskih pesmi, ki pravi, da sprejemajo vaganti medse vse: Čehe, Tevtone, Romane in Slovane. Njihova vloga je bila pomembna zlasti zato, ker so pospeševali instrumentalno glasbo in večglasje. Vaganti so bili tisti, ki so prvi prinesli glasbila k nam. Iz njihovih vrst so izšli prvi stalno nameščeni muzikanti, ki jih od XV. stoletja dalje srečujemo zlasti pri deželni brambi.

Tako pisani viri dokazujejo navzočnost glasbil tudi na Slovenskem.

Cerkvena notranjščina je vernikom zlasti v XV. stoletju pomenila »biblijo v podobah«. Te pa so morale biti ljudem razumljive. Neznanih glasbil ali glasbil sploh slikarji ne bi bili slikali, ko jih ljudje ne bi bili poznali. Saj ne bi mogli razumeti, da z njimi slavijo Boga. Obenem pa pričajo angeli z glasbili, da je tudi na Slovenskem pojenjalo sicer tako močno in stoletja zasidrano mnenje o prekletstvu in manjvrednosti instrumentalne glasbe.

Večina instrumentov na omenjenih freskah je naslikana izredno natančno. Tu prednjači zlasti Križna gora. Tudi Avče, Svina in Sv. Janez v Bohinju ne zaostajajo. Slikar je pač moral dobro poznati instrument, ki ga je naslikal. Zgodovina glasbe in glasbenih instrumentov nam potrjuje, da so instrumente, ki jih vidimo na naših srednjeveških freskah, uporabljali v srednjem veku v vsem zahodnoevropskem kulturnem krogu.

Čeprav se naše freske po svoji kvaliteti ne morejo meriti z visokimi dosežki zahodnoevropske umetnosti, imajo pa poleg nedvoumne umetniške in dekorativne vrednosti predvsem svojo dokumentarično vrednost, ki smo jo v danem primeru skušali prikazati na primerih angelov z glasbili. V upodabljanju le-teh slikarji, naj si bodo našega rodu ali tujci, prav nič ne zaostajajo za svojimi kolegi kjerkoli drugod.

Naslikani instrumenti so v večini primerov zvest odsev glasbenega instrumentarija tedanjega časa. Najzanesljivejši dokaz za to je najstarejši znani tiskani priročnik o glasbenih instrumentih. Napisal in izdal ga je 1511 v Baslu Sebastian Virdung pod naslovom »Musica getuscht«. Delo je zelo slovelo in prevedli so ga v latinščino, francoščino in flamščino. Virdung sodi, da je instrumentalna glasba samo vokalna glasba, prirejena za instrumente. O tem priča že naslov dela sam:

»Musica getuscht und ausgezogen durch Sebastian Virdung. Priester von Amberg, und alles Gesang aus den Noten in die Tabulaturen diser dryer Instrumenten den Orgeln, der Lauten und der Flöten transferieren zu lernen.«

Vemo, da je bilo petje podlaga in osnova vsemu glasbenemu pouku in da so bili komponisti najprej pevci. Kajti v srednjem veku so bili sijajni muziki-instrumentalisti, kot na primer menih Tutilo v samostanu St. Gallen ali slepi organist Landino, le posamezni pojavi. Sicer so se ukvarjale med razcvetom trubadurske pesmi viteške gospe z igranjem na harfo, na splošno pa le malo vemo o tem. Muziciranje so prepuščali potujočim muzikantom in mestnim piskačem. Položaj se je spremenil šele v začetku XVI. stoletja. Tedaj je nastopila prava strast za instrumentalno glasbo. Literarni izraz tega zanimanja je Virdungova knjiga. V smislu univerzalnosti tedanjega časa podaja splošno glasbeno znanje, nato pa opisuje vsa sodobna glasbila. Primerjava med glasbili, ki jih navaja Virdung, in glasbili, naslikanimi pri nas, nam pokaže, da popolnoma ustrezajo tedanjemu evropskemu instrumentariju.

V podkrepitev temu, da so bila tudi pri nas razširjena in znana, naj nam pomaga spet pisani vir, dnevnik Paola Santonina. Le-ta je bil kot tajnik kardinala Marca Barbe v letih 1485 do 1487 z njim na treh vizitacijah po naših deželah. V svojem dnevniku se dotika vseh tedaj aktualnih vprašanj in opisuje življenje krajev, ki jih je obiskal. Podrobno poroča tudi o glasbi, ki jo hvali in občuduje. Poroča, da so petje večkrat spremljala glasbila. Tako sta skrbela za razvedrilo pri konjiškem arhidiakonu dva piskača, v Trziču je nekdo prepeval ob spremljavi župnikove kitare. Piskače je srečal Santonino tudi na ptujskem gradu, kjer so igrali za ples in razvedrilo. V svojem dnevniku se nam kaže Santonino kot bister in oster opazovalec, ki zanesljivo in natančno opisuje vse, kar je videl in doživel. Če bi se glasbeno življenje v naših krajih bistveno razločevalo od življenja, kakršno je poznal doma v Italiji, bi to gotovo pripomnil. Tako pa v tej zvezi ne najdemo prav nobene opazke.

Vse to nam dokazuje, da se je glasbeno delovanje na naših tleh in v času, ki ga obravnavamo, razvijalo in odvijalo po istih principih in smernicah, ki so vodili in usmerjali glasbo tedanjih evropskih kulturnih centrov. Naše posebne razmere seveda niso dovoljevale, da bi se bilo kulturno življenje razvilo v takih razsežnostih kakor tam, kjer našim po-

dobnih zgodovinskih nevšečnosti ni bilo. Kaže pa se nam tudi v tem času izredna volja in žilavost preprostega slovenskega človeka, ki je porušene cerkve vedno znova pozidal, jih dal slikati in krasiti.

Glasbila na slovenskih srednjeveških freskah zgovorno dopolnjujejo podobo naše glasbene preteklosti. Pričajo nam ne samo, da smo pri nas poznali iste instrumente kakor drugod, ampak tudi, da se je pri nas igralo nanje prav tako kakor kjerkoli na zahodu. Teza o tesni povezavi slovenske glasbene kulture srednjega veka z glasbeno kulturo zahodne Evrope je torej tudi s te strani utemeljena in prepričljiva. Instrumentalna glasba je tudi pri nas nehala biti atribut potujočih pevcev, dobila je vstop povsod in tudi v cerkev.

Novi duh in nova miselnost sta se pri nas doslej najjasneje pokazala na freskah. Nista sicer vplivala v umetnostnozgodovinskem smislu stilno na slovenske srednjeveške freske, zapustila pa sta svojo sled v novem oblikovanju vsebine. Zato v gledanju s širšega kulturno-zgodovinskega aspekta naši angeli z glasbili ne pomenijo le važnega prispevka k splošni obogatitvi organografije, marveč nakazujejo tudi dokaj večjo afiniteto do svojega časa, kot smo domnevali doslej. Če je »kranjski prezbiterij«¹ specifična tvorba slovenskih tal, so angeli z glasbili, ki so nam jih slikali tuji in domači slikarji in so njegov sestavni del, le dokaz za resnico, da smo v tisti dobi hodili Slovenci vštric z evropskim kulturnim razvojem, da je bilo tisto, kar je bilo znano drugod, tudi nam domače, in da se nova gledanja na naših mejah niso ustavila. Mnoge različne tuje vplive smo sprejemali, prekvašali in oddajali naprej.

Potegniti ostro mejo med renesanso in srednjim vekom je težko. Še težje je zato

opredeliti marsikatere zgodovinske pojave. Vemo, da predstavljajo Petrarca in Boccaccio, Gentile da Fabriano in Pissanello, Jeann Fouquet in Jan van Eyck, Dufay in Ockeghem določeno težavo pri klasificiranju. Prepričljiva je zato Hauserjeva teza, ki postavlja odločilno cezuro med prvo in drugo polovico srednjega veka konec XII. stoletja, ko oživi denarno gospodarstvo, ko nastajajo nova mesta in dobiva moderno meščanstvo svoje značilne obrise. Nikakor pa je ne moremo iskati v XV. stoletju, ko se sicer marsikaj dokonča, a se ne začne nič novega. Naša naravna, naravoslovna podoba sveta je sicer v bistvu stvaritev renesanse, pobudo za novo usmeritev pa je dal že srednjeveški nominalizem. Naturalizem XV. stoletja je samo nadaljevanje naturalizma gotike, ki že povsem jasno manifestira individualno pojmovanje individualnih stvari. Kolikor bolj se družba in gospodarstvo osvobajata vezi cerkvenega nauka, toliko bolj se tudi umetnost obrača k neposredni resničnosti.

Angeli z glasbili nam v posameznih primerih to jasno kažejo. Odnos slikarja do upodobljenega predmeta odseva z angelov z glasbili. Posamezni angel že postaja individuum, ki prisluskuje svojemu instrumentu, ga uglašuje, nanj igra v povsem nedvoumni realistični drži. To pa so tudi že elementi, ki poleg instrumenta samega pričajo o naturalističnem duhu. Ta se tu manifestira povsem določno in kaže, da so slovenske srednjeveške freske manj zamudniške, kot smo morda zmotno mislili doslej. S tega vidika bi dajala muzikologija umetnostni zgodovini nov moment vrednotenja, ki bi segel širše v kulturno zgodovino. S tem vred bi tudi srednjeveške freske z glasbili dobile nov poudarek in novo kvaliteto.

O NAJSTAREJŠIH TISKANIH URADNIH RAZGLASIH V SLOVENŠČINI

BRANKO REISP

Znano je, da začenja vlada za cesarice Marije Terezije zakone in odredbe tiskati in objavljati tudi v slovenskem jeziku. Čeprav je bila nemščina edini uradni jezik v državi in je zavzela v tej dobi dominantno mesto v šolstvu ter se je slovenščina le delno uporabljala v osnovnem šolstvu kot nujno zlo, ki je potrebno za priučitev nemščine, je vlada v lastnem interesu pri razglašanju zakonov napravila izjemo in s tem, seveda nehoti, tudi dvignila ugled slovenskega jezika.

Dotlej so razglašali odredbe in zakone Slovencem, ki niso umeli nemščine, le pridigarji in biriči, ki so te odredbe prevajali sproti. Ta praksa pa je postala nemogoča. Če so hoteli, da bodo nemščine nevajeni državljani zakone spoznali in se po njih ravnali, je bilo treba natančnih tiskanih prevodov. Ze iz tega je razumljivo, da so se prevajali le taki zakoni in odredbe, s katerimi je hotela vlada seznaniti širše plasti ljudstva. Ta vladna težnja je bila pogojena tudi z dejstvom, da se je knjižna raba slovenščine med preprostimi plastmi prebivalstva čedalje bolj širila.

Sprva se prevodi patentov objavljajo le sporadično. Stvarna težava tu ni bila v odporu vlade do slovenskega jezika, temveč v nerazvitosti slovenščine za tekste te vrste. Z razvojem jezika so se težave zmanjševale, vlada pa je najemala za prevajalce najboljše sloveniste. Tako so uradne razglase prevajali Pohlin, Linhart in Kumerdej, Vodnik in za njim Metelko. Ne glede na razne okoliščine pa se je število objav počasi večalo predvsem zato, ker so državne oblasti posegale vse pogosteje v vprašanja, ki so zadevala najširšo plast podložnikov. Običajno so objavljali besedila patentov v dveh kolonah: nemško-slovensko, včasih tudi slovensko-nemško, redkeje v treh kolonah: nemško-slovensko-italijansko, izjemoma pa so besedila bila samo slovenska.

O starejših prevodih patentov je pisal že Peter Radics v Letopisu Matice slovenske leta 1879. V biblioteki knezov Auerspergov v Ljubljani je našel štirinajst slovensko-nemških patentov od leta 1768 do 1790 in jih je v svojem članku naštel.¹ V Kresu pa je leta 1884 objavil celoten razglas o popisovanju duš z dne 10. III. 1770.² Podobne podatke sta navajala kasneje Karol Glaser v Zgodovini slovenskega slovstva³ in Josip Gruden v Zgodovini slovenskega naroda.⁴ Šele France Kidrič je registriral dva starejša tiskana razglasa. Patent o nakladi na meso iz 1764 — po-

zneje bomo videli, da je bil publiciran šele leta 1820 — je zabeležil v Časopisu za slovenski jezik, književnost in zgodovino leta 1922⁵ in patent o vojaški službi iz 1758 v razpravi Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe leta 1930.⁶ Tudi kasnejša literarnozgodovinska, zgodovinska in druga podobna dela, ki obravnavajo to snov, med njimi tudi Zgodovina slovenskega slovstva iz leta 1956 navajajo, da sta patenta iz leta 1758 in 1764 prva znana slovenska tiskana vladna razglasa.⁷

V tem prispevku bi opozoril na dvojce dejstev. V Škofijskem arhivu v Mariboru je akademik dr. Ivan Grafenauer že pred leti odkril *uradni razglas v slovenščini iz leta 1754*, torej štiri leta starejšega od dotlej znanega.⁸ Dr. Vaso Suyer pa je pri zbiranju gradiva za zgodovinski slovar slovenskega jezika ugotovil in me na to opozoril, da *nosijo nekateri razglasi letnico prve objave zakona, v resnici so pa publicirani kasneje*.

Najstarejši znani uradni razglas v slovenščini torej ni iz leta 1758, temveč je to patent Marije Terezije z datumom »v'Dunaj na 10. dan Mefza Maja 1754.« Objavila ga je reprezentanca in komora koroške vojvodine v zvezi z odpravo nekaterih praznikov kakor predpisuje breve papeža Benedikta XIV. Besedilo je samo slovensko. Na koncu določa prevod naslednje: »Svunaj pak na deshelli po farah se ima per Sveti Mafhi po Latinskimu Evangeliju tudi ta Slovenski Evangelium brati, obkratkim islagat, inu Karlfhanski navuk dershati.« Kot že rečeno, je tiskani primerek tega patenta v Škofijskem arhivu v Mariboru.⁹ Obsega štiri strani v velikosti 34 × 21 cm. Fotokopije izvirmika hrani v Ljubljani Inštitut za slovenski jezik, negative pa, pod številko 534/537, Inštitut za slovensko narodopisje pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

O tej zadevi je poslala dvorna komora 17. XI. 1753 reprezentanci in komori v Ljubljani patent za češke dežele in tudi papežev breve in naročila, naj napravijo osnutek patenta za Kranjsko in ga pošljejo v odobritev. Dvorna resolucija z dne 11. VIII. 1754 naroča, da se odposlani osnutek natisne in objavi istočasno in v sporazumu s cerkvenimi oblastmi. Aktom je priložen tiskan samo nemški izvod, datiran 12. VIII. 1754.¹⁰ Nikjer v aktih ni omenjeno, da bi se moral patent objaviti na Kranjskem tudi v slovenščini. Na koncu kranjskega patenta je samo odrejeno, da se

MARIA THERESIA Cæsariza, inu Kraliza.

&c. &c.

My všim podložnim vših stanov Co-
roth.e deshelle naho Cæsarisko Kralizno
prijasno dobruto saštopit damo, kaku nasha
materna šternušt luseb šterby molitov al'
šhushbo Boshjo inu zhašt tih Svetnikov gmerati, grehe pak
odverniti, inu nafhe podložne k' enimu pravimu karhans-
komu shiulenju napellati, de nebd' hki shegen inu dober stan
nashih desheli bode poterden. My pak samerkamo, de te
Bogu inu njegovim Svetnikom polvezhovane al' shegnane
dny vezh ludy s' nerodnim shiulenjem inu s' velikimi grehmi
vezh ognusio, koker zhaštjo; kir ob Nedelah inu sapove-
danih Prasnikih namejsti Boshje šhushbe fo lenobni al' toshli-
vi, tar se podajo h' temu, kar zhednosti inu poshtenju supee
je. In tega tu budu raste, inu se tu pobujš hene gmerz. Sa-
torci velku jeh je, kateri, sa vfo toshliunost pregnati, she-
šjo, debi v' nekatere Prasnike po Boshij šhushbi delati per-
pufhanu bitu. Tedci smo per Svetimu Papeshu s' prošno
notrai prifhli, debi (koker je vshe v' nekaterih drugih de-
shellah perpufhanu) tudi v' nashih perpufstili ob enih Prasn-
kih pres greha delati k' nuzu nashih podložnih. Suet Ozha
Papesh fo letó prošno tudi vshl' hali, inu odgovurili s' so-
štopnošjo letih besed.

mali Shwaren al' v' nebu hoicne inu Kojstva Marie Djeve,
inu Zhihtiga Spozhete: tudi Prasniki Svetih Apostolov Petra
inu Paula, vših Svetnikov, mejtniga inu tudi deshelne
Pomozhnyka al' Patrona, se morejo polvezhovati s' Boshjo
šhushbo inu s' isdershanjem od všega teshkiga dela. V
drugi prasniki pak vsi, kateri fo od Rima gosipofaulani inu
poterdeni al' pak isvoleni (katerih oblubo v' kai drugia pre-
menti dzhimo vam oblafi dati) fo dousni per vejsti Sveto
Mafho shl' hhati, po tó pak je pres vliga greha delati per-
pufhanu. Sa tu vas brate v' Gospudu opominamo, de viva-
shu šterbi inu duhovni oblafisavupane podložne vezhkrat ta-
ku dobru samy polvezhite, koker od drugih podvezhiti pufli-
te v' všimtim, kar h' polvezhovanju tih Svetih dnevoev je po-
trebnu, namrezh koku je potrebnu s' gorezhim aifram inu s'
pomshnim ferzam per Sveti Mafhi bitu, koku je spodobnu
slati ob takih svetih dnevih k' duhovnim opravilam, pri-
gam, inu h' karhanskimu navuku priditi, inu koku slu gre-
šny, gdur na tak e Bogú shegnane dny kai grešniga stury.
De pak ob takim zhaštu te karhanske duše s' pianošjo inu
s' drugimi grehmi se ne ognusio, toku imate prov škerheti,
de vskateri Christian od takih navarnih krajov tudi s' po-
mu zhyo deshelske Gosposke bode dazeh nasai dershan. Da-
nu v' Rimi na prvi dan Mezsa Septembra lejta 1753. v' lhtir-
naifsim lejtu nafhuga Papeshva.

Cardinalis Passioneus.

Koker letó nasho šterbno previdnost bodo vsi podložni
sa dobro šposnali, inu saštopili, de oni vezh zhašta inu
perlošnoosti inajo foi vskadani kruh perdobiti, inu vfole-
no na štran postavit; taku vupamo, de vi te oškur-
zhe se orai imenovane Prasnike (tudi Svetiga Jolepha po zel-
li deshelli, Suetiga Tilda pak v' samim Celouskim mejstini
predmestam) bodo s' vezhi andohjo polvezhovali, Sveto
Mafho inu Pridigo shl' hhati, inu molitve dopernal hali. Na
tu vskateri hifhni ozha inu mati more foje otroke inu posle
hifhno drushanno hlapze inu dekile k' pravimu polvezhovan-
ju tih Nedel inu Prasnikov tudi k' brumnimu shiulenju per-
gumati,

BENEDICTUS Ta Shtirnaifsti.

Zhašty vrednibratje Shkofi! nafhe posdrau-
lanje inu Apotolski Shegen bodi s' vami. Koker po
besedah nashih za pred-Papasha Leona tiga velikiga nekatero
postave se dol' prpraviti inu nobeno visho ne samorio, taku
fo tudi ene, katere vzhafih al' po vishi te starosti al' po zhaš-
ni potrebi oblokati trebjaje, vender na taku šterbno visho,
de Evangelsi esapoudi inu islaga al' naprepišanje Svetih O-
zhetov al' vuzhanykov se štanovitnu deršty, inu se tihim nez-
h fuper ne vuzhy. Satoru ta Sveti Papesh po soji karhans-
ki milofiti inu nar vezhi oblafiti je biu navajen k' pomuzhi per-
štopiti, kader tu, kar je s' vezhi Boshij zhašti naprepišanu
al' sapovedanu, al' sa volo smernenih ferz v' lubesni šobhij,
k' lenobi inu nerodnosti obernajo, al' pak is pomankanje ti-
ga shivesha, ne pres teinobe inu teshave foje vejšty, samu-
dio inu vupušto. Sa tu je nam nasha duhovna hzhi Ma-
ria Theresia Rim'ska Cæsariza Ogerska inu Bemška Kraliza v'
šojem pišanju saštopit dala, koku tu vskadnu pergolifhe po-
terdi, de sa volo obiniga potemelskiga dela se Boshij Svetny-
ki ne zhaštjo, ampak toshliunost inu grehi se gmerajo. Je
ona nas prošila lhtiveine tih Prasnikov v' nje deshellah obkra-
titi. Temu taku pravizhniku inu Bogú perjetnimu poshe-
lenju inu pogjervenju po nashi od Boga prejeti oblafi šadoiti
štuniti, smo sa dobru šposnali. Tedai my vam nashim bra-
tam Shkofam sapovemo, de vskateri is vas po vših šojeh
Shkofseh krajev letó naho postavo od dershanje tih Prasn-
ikov is nafhe Apotolske oblafi osnanuje, namrezh vie Ne-
dele zeliga lejta, tudi Svet dan Jesuloviga Rojstva, prvi
dan noviga lejta, dan Svetih treh Kralov, Jesuloviga v' ne-
bu hojenje al' Aufarni dan, Svetiga Telefa: tudi per Pras-
nikov Matero Boshie: Svezhniza, Osnanenje, Velki inu
mal

gumati, od vliga nespodobniga inu ludhiga isdershati. Ta-
ku je tudi nasha volo inu sapoved, de nasha nam polver-
shana Gosposka mate popreih hne terdne Prasnike sdei pak od
Svetiga Ozhta Papasha k' delu perpufhanu dny ne inepfo-
je podložne na roboto šliti. Kateri pak nalet Prasniki bode
od Sveto Mafho, Pridigo, inu druge od duhovne Gospos-
ke sapovedane Christianske Catholskhe opravilla samidili
al' sankarnu inu namarou vunkai špufhli, tar v' toverne al'
ošhtarje inu v' druge nespodobne sahode hodili, bodo šast
gviš hne od deshelskih oblafnykov postaulene peršione sa-
merkani inu v' štralfengo potegneri. Ob takih oš inco-
zhih Prasnikih je tudi prepovedanu pod Boshjo šhushbi ita-
zune al' gvelbe odperde deršhati, predajati inu kupuvati, tu-
di vfa ygrazha inu kaukerija, godzi inu plesfi, praude al' tosh-
be, vusnina al' šurenga. Na une pak sgorai imenovane
od Svetiga Papasha sa delu perpufhanu dny v' mejstih fer-
re (koker poprej) Sveta Mafha shl' hhati inu Pridiga der-
hiti: Svunaipak na deshelli po farah se ima per Sveti Mafhi po
Latinskimu Evangeliju tudi ta Slovenski Evangelium brati,
obkratkim islagat, inu Karhanski navuk deršhati. Na ta-
ku visho se bo prov Boshia šhushba deršhala, Sveti šobhi
Shegen inu frezha od Boga dala, inu vligori postaulena štra-
fenga vunkai oštala, tar taku nasha volo al' sapoved prov
deršhala, dana v' Dunaj na 10. dan Mezsa Maja 1754.

Felix Groff od Sobek.



Ex Consilio Repræsentatio-
nis, & Cameræ Cæsareæ Regiæ
Ducatus Carinthiæ.

Joseph Gschpar Ebel.

mora po latinskem evangeliju prebrati tudi »nemški« evangelij in nato na kratko razložiti. Tudi drugi primerki tega patenta, ki se hranijo v Arhivu Slovenije, v Knjižnici Narodnega muzeja, v Narodni in univerzitetni knjižnici in v Mestnem arhivu Ljubljane, so samo nemški.¹¹ Zanimivo je, da so ta patent na Koroškem objavili tudi v slovenskem prevodu, medtem ko je bil na Kranjskem objavljen samo v nemščini.

Patent Marije Terezije o socialnem skrbstvu za osebe vojaškega stanu, z dne 6. VII. 1758 je zato drugi, toda še vedno najstarejši v Ljubljani objavljeni uradni razglas s slovenskim prevodom. Patent so objavili istočasno v nemškem originalu in v slovenskem in italijanskem prevodu in to v treh posebnih izdajah.¹²

Ko je France Kidrič leta 1922 v ČJKZ registriral nemško-slovenski patent Marije Terezije o nakladi na meso — oziroma o mesnem krajcarju — z dne 16. VII. 1764, je omenil, da se hrani v arhivu deželnih stanov v Ljubljani. Ta dvojezični patent pa ni bil objavljen leta 1764, ampak šele leta 1820. Hranijo ga Arhiv Slovenije, Knjižnica Narodnega muzeja, Narodna in univerzitetna knjižnica in Mestni arhiv Ljubljane.¹³ Vsi ti izvodi so enaki. Že pri bežnem branju patenta vzbuja pozornost to, da je za leto 1764 slovenščina nepričakovano lepa. Še bolj jasno se to pokaže pri primerjanju jezika tega razglasa z jezikom drugih v 60. in 70. letih tega stoletja publiciranih razglasih. Med jezikom teh razglasov in jezikom patenta o mesnem krajcarju je več desetletij razvoja slovenskega jezika. Posebno značilna je raba črke S z vejico spodaj in pisanje »Ljubljana« namesto starejše oblike »Lublana«. Tudi papir je druge kakovosti. Patent o mesnem krajcarju z nemško-slovenskim besedilom in datumom 16. VII. 1764 je bil že po tem sodeč preveden in ponatisnjen — seveda z datumom prve objave zakona — dosti kasneje. To potrjujejo tudi arhivski viri.

Gubernij v Gradcu je 26. VI. 1764 poslal deželnemu glavarstvu v Ljubljani načrt patenta o mesnem krajcarju, da ga natisne in publicira. Pri tem nič ne omenja, da bi se patent moral prevesti v slovenščino. Dne 6. VII. 1764 je deželno glavarstvo sklenilo, da natisnejo 518 izvodov. K aktom je priložen in podpisan le nemški tiskani izvod.¹⁴ Tak, tj. samo nemški izvod, je v Arhivu Slovenije še v drugih zbirkah in se hrani tudi v Knjižnici Narodnega muzeja in v Mestnem arhivu Ljubljane.¹⁵

Dvorna komora je z dekretom z dne 7. VI. 1820, št. 22657, sklenila spet uveljaviti patent o mesnem krajcarju. Ilirski gubernij v Ljubljani je ta sklep objavil v posebni nemško-slovenski tiskani okrožnici — oznanilu — dne 30. VI. 1820. Iz aktov in okrožnice je razvidno, da je bil tej priložen ponatisnjen patent o mesnem krajcarju. V okrožnici je namreč rečeno »... zufolge dem allerhöchsten Fleischkreutzer-Patente vom 16. Julius 1764, von welchem ein Abdruck beigeschlossen wird...«, ali slovensko »...po velizhátlivimu meňnkrajzerfkimu potentu 16. maliga [erpana 1764, ktiri potent le tukaj natisnjen perloshí...« Oba tiska, okrožnica in republicirani patent, sta aktom priložena.¹⁶ Papir, črke in jezik obeh tiskov so enaki. Šele 30. VI. 1820 je bil torej patent o mesnem krajcarju izdan dvojezično, vendar z datumom prve objave zakona. Patent in okrožnico je gotovo prevedel Franc Metelko, ki je bil v tem času uradno nastavljeni prevajalec.

Tretji uradni razglas v slovenskem prevodu je nemško-slovensko objavljeni red za čolnarje in vožnjo po Savi, ki ga je izdala cesarica Marija Terezija 23. III. 1766. Hranijo ga Arhiv Slovenije, Knjižnica Narodnega muzeja in Mestni arhiv Ljubljane.¹⁷

Med razglasom, objavljenim leta 1758, in tem, tretjim znanim slovenskim razglasom, je še precejšnja časovna vrzel. Od leta 1766 dalje pa izhajajo razglasi z nekaj presledki leto za letom, v nekaterih letih tudi po večkrat. Ta novost postane ustaljena praksa, dokler se v času koalicijskih in Napoleonovih vojn vladnim razglasom ne pridruži še nova zvrst objav, razglasi vojaških oblasti obeh vojskujočih se držav, ki vsebujejo včasih že politično-propagandne motive.

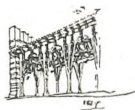
V članku sem se omejil le na ugotovitev zaporedja v izhajanju najstarejših doslej znanih razglasov v slovenskem prevodu. Raziskovalec pa bo tudi pri kasneje objavljenih razglasih — tako kot pri razglasu o mesnem krajcarju — še naletel na primere republiciranja.

OPOMBE

1. P. Radics, Slovenščina v besedi in pismu po šolah in uradih; LMS 1879, 30—32. — 2. P. Radics, Donesek k zgodovini cesarskih ukazov v slovenskem jeziku; Kres 4, 1884, 261—265. — 3. K. Glaser, Zgodovina slovenskega slovstva I, Ljubljana 1894, 140, 141. — 4. J. Gruđen, Zgodovina slovenskega naroda, Celovec 1910—1916, 1054. — 5. Fr. Kidrič, Opombe k protiref. (katoľ.) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva; ČJKZ 3, 1921/22, 79. — 6. Fr. Kidrič, Dobrovský in slovenski preporek njegove dobe; RDHV

7, 1930, 10, 17. — 7. Zgodovina slovenskega slovstva I, Ljubljana 1956, 309, 366. — 8. Po izjavi dr. N. Kureta, Inštitut za slovensko narodopisje SAZU. — 9. Škofijski arhiv Maribor, F 22, f 1. — 10. Arhiv Slovenije (AS), D gl, Eccles., F-1-1. — 11. AS, Patentenbuch 1754, pod št. 14; Knjižnica Narodnega muzeja (KNM), zbirka patentov; Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK), zbirka patentov; Mestni arhiv Ljubljane (MALj), Norm. II/1. — 12. AS, Patentenbuch 1758, pod št. 12; MALj, Norm. V. — 13. AS, Gub. A, Reg.

VIII, fasc. 14, 1820, priloga k aktu 7769 in Gr. A XV Krumperk, fasc. 14 in cesarski patenti P-3-b; KNM, zbirka patentov; NUK, zbirka patentov; MALj, Norm. II/1. — 14. AS, D gl, Camerale, F-2-1. — 15. AS, S A, Reg. I, fasc. 61 in Patentenbuch 1763/64, pod št. 45; KNM, zbirka patentov; MALj, Reg. I/22. — 16. AS, Gub. A, Reg. VIII, fasc. 14, 1820, akt 7769; okrožnica tudi v zbirkah patentov v KNM in NUK. — 17. AS, Patentenbuch 1766; pod št. 14; KNM, zbirka patentov; MALj, Reg. I/66.



KNEŽJA PRESTOLICA CELJE — SREDI XV. STOLETJA¹

VLADO HABJAN

Kneževine Celjanov je nujno razmejiti v njen področni, to je širši slovenski pomen, in v konfederativno bazensko ali podonavsko-balkansko vlogo. To pa ni mogoče, če nam ni dovolj pred očmi takratna prestolnica: Celje. Beseda Celje misel preveč napeljuje na vzporejanje z mestom v XX. stoletju. Tak nesporazum je treba že vnaprej izključiti. Knežje Celje sredi XV. stoletja moramo ocenjevati zlasti po političnem pomenu. Deloma pa ga smemo tudi stavbinsko primerjati — ne toliko s takratnimi Benetkami, Dunajem in Budimom, kakor je neizbežno soočenje Celja z vsemi deželnimi središči v trikotu: Alpe, Adrija, mežimurska Drava in Mura. In seveda s Prago, kjer je Luksemburžan Karel IV. (1346—1378) dal postaviti pomembne stvari: Hradčane, Vidovo katedralo in kamniti most čez Vltavo. Predvsem pa si je treba zapomniti biser srednjeveške arhitekture: češki grad-palačo Karlštajn.

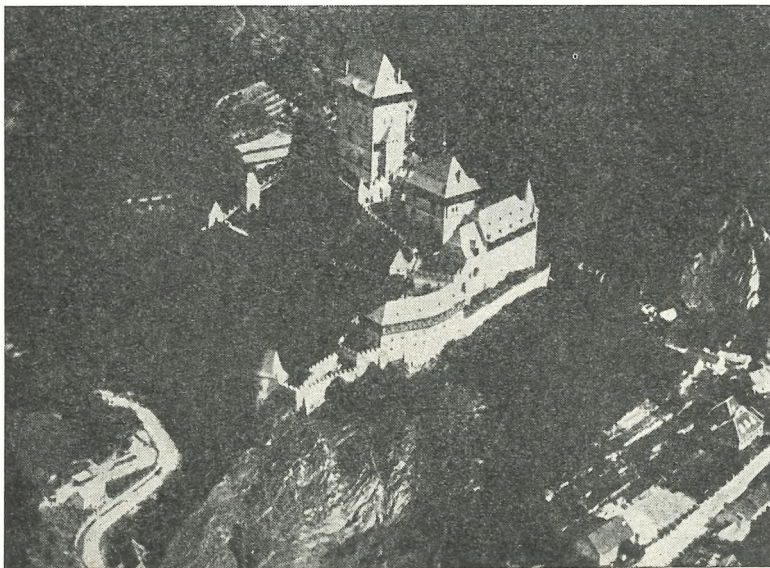
Karlštajn, odlično obvarovani srednjeveški grad-palača, kjer so hranili državne insignije, so začeli zidati 1348. leta. Postavljen je sicer na vzpetino, vendar je kljub trdnjavskega značaja hkrati tudi stanovanjska in sprejemna palača češkega kralja in »rimsko-nemškega« cesarja Karla IV. Luksemburžana.

Dokajšnjo obnovo srednjeveškega Celja nam omogoča tajnik oglejskega vizitatorja Paolo Santonino. Leta 1487 ali točno enaintrideset let po zatonu kneževine, med drugim,

takole opisuje bivšo pozno srednjeveško prestolico, ki je v listinah trg 1323. leta — mesto pa od 11. aprila 1451. leta.

»... Celje, ki se je, kakor sem razbral s starih kamnov, imenovalo некоč Celeia, leži v podolju, tako rekoč ob njegovem jugozahodnem (prav: jugovzhodnem, op. V. H.) iztoku. Vsa pokrajina se imenuje po Savinji, ki teče proti jugu. Na tej strani ima preko 150 korakov dolg lesen most. V mestu je približno 130 zidanih, a s škodlami kritih hiš, od katerih so posamezne prav lepe. Tu je tudi lepa župnijska cerkev sv. Danijela, ki je obokana tako nad glavno ladjo, kakor tudi nad stranskimi ladjami... V mestu je še minoritski konvent z lepo zidano cerkvijo in dve majhni podružnici imenovane župne cerkve. Župnija sedaj ni zelo bogata. Mestni načrt je štirikoten. Obzidje je novo, njegov obrambni pomen povečuje širok in globok jarek. V mestu so razni antični napisani kamni in mnogi reliefi ali kipi, ki so odlično klesani...«²

Iz celjske kronike je znano, da je Friderik II. 1450. leta začel zidati obrambni zid, bržkone na pobudo sina Urha ali Orlika-Konfederativnega. Z jarkom na severu in sotočji treh tekočih vod je mesto v celoti spremenil v zaključen, pravokotni in močan trdnjavski organizem. Za kakih 1600 metrov dolgo mestno obzidje pravi kronist, da je takšno, »kaksnega ni najti, ne videti pet dežel naokoli«! Resničnost tega potrjuje ohranjeni stolp, ki



Grad Karlštajn, posneto z letala

je del mestnega gledališča. Obrambni sistem osmih stolpov, prvotnih treh vrat (s 1483. letom štiri) je bil z dopolnili končan šele po izumrtju celjskih knezov. Na vsak način pa je Celje prvo mesto na Slovenskem, ki je sredi XV. stoletja opasano z zidanim obrambnim sistemom po spoznanjih visokega srednjega veka.

Morda je tu tudi kaj pobud iz brankovičevskega Smedereva!?... Mesto je bilo največja trdnjava na celjskem Balkanu. Dokazano je, da je bilo zidano v letih 1428—30 po bizantinskih vzorih. Ali gre pri Celju za spajanje vzhoda in zahoda?... Prvi pogled pove, da je bilo celjsko obzidje, postavljeno neposredno za smederevskim, narejeno po štirikotni osnovi iz starega Rima, ki jo prevzame tudi renesansa XV. stoletja. Dovolj je vzpodbud za nadaljnja razmišljanja in širše primerjave.

Danijelova župna cerkev je še ohranjena. Prvotna romanska stavba je v številnih predelavah XIV. in XV. stoletja, domala samo pod knezi, zaključila svojo gotsko rast: kapela žalostne matere božje okoli 1390, prezbiterij 1400, freske sredi XV. stoletja. Izreden kulturni spomenik je — v primeri s svoje-

prestolni dvor starih celjskih krajišnikov. Dvor je bil zatem v strahu pred sovražniki, ki so bili tedaj z velikimi trumami vojaštva v bližini, do temeljev podrt. Edinole opisana kapela, čeprav poškodovana, je zaradi odlične arhitekture in izvrstnih svetniških kipov ostala nedotaknjena...«

Tiste »trume sovražnikov« poznamo. To je bil osem dni, od 24. aprila do začetka maja 1457 leta v Gornjem Celju ali utrdbi obkoljeni Avstrijec Friderik III. S trdnjave je dal streljati »iz velikih topov« po nenaklonjenem mestu! Vitovec pa nazaj na utrdbo. Hkrati je »Jan Vitovec do temeljev podrl knežji dvor, ki je stal pred mestom Celjem (izven obzidja) in se je imenoval Stolp. Bil je lepo knežje zidan, olupšan s številnimi prijetnimi sadovnjaki in v njem so celjski knezi rajši prebivali, kadar so bili v Celju, kakor pa v velikem gradu (knežji palači, op. V. H.), ki stoji v mestu«.³

Stanovanjski dvor — pred severnim dohodom v mesto — je bil prvotno stolp s štiri-mi pridvorji last Ivana in Rudolfa Grasela (Gra'celnika?). Celjani so ga kupili 1387. leta in ga dozidali v stanovanjski dvor. Stal je



Grad Karlstajn, pogled na znamenito cesarsko palačo-grad iz preddverja

časno dvostolpno in do nespoznavnosti prezidano minoritsko cerkvijo — bolj srečno preživel stoletja. Tako je Danijelova cerkev ostala kot svojevrsten pečat srednjeveškega Celja.

»Drugega junija«, piše dalje Santonino, da je bil onstran severnih vrat kjer »... je škof posvetil oltar sv. Andreja in Florijana v istimenski prastari kapeli, ki je bila pod spodnjimi mestnimi vrati. Tam je prej stal utrjen

južno od potočka Koprivnica, »nasproti« Maksimiljanove cerkve, kot prvotna bramba severnega dohoda v kraj. Zahodno od stanovanjskega dvora se je proti Medlogu in potočku Loznica širila loka s knežjim »živalskim vrtom« (1436). Dobrega pol stoletja pozneje bomo tu večkrat našli cesarja Maksimiljana I. Habsburžana. Arhitekturno odlično kapelo Andreja in Florijana so 1492. leta dokončno

uničili bosanski akindžijci. Naslednica kapele je bila Andrejeva cerkvena 1500. leta. Je le delno ohranjena v vzhodnem delu poslovne stavbe, ki je bila po 1906. letu prezidana in jo odtlej prekriva enotna streha.

Santonino še pove, da so bili 2. julija 1487. leta vizitatorji »... povabljeni gostje cesarjevega namestnika v Celju in vsej grofiji plemenitega in visokorodnega nosilca zlate verige gospoda Andreja Hohenwartera... Njegova hiša je taka, kakor kak grad in leži v mestu ob reki... Gospod namestnik je bil prijazen in pameten mož, ki ima pri cesarju velik vpliv, saj ga vladar v pismih naslavlja: »Moj svetovalec«!

Prvotne hiše ali palače, ob reki na terasi Savinje, ni več. Iskati jo moramo na mestu tako imenovane Nove grofije. Njene renesančne zasnove je po svoje izpovedala: graška arhitekturna šola in jih pozneje dopolnila. Tu seveda ni več nobenega vpliva praške parlerske šole, ne renesančne Italije neposredno, ker je tisto, kar je ohranjeno v Novi grofiji, zidano dosti za Celjani; v letih 1580 do 1600. Baročne slikarije znamenitega stropa — v dvoranici Nove grofije opredeljuje France Stele prav tako v preval XVII. stoletja.

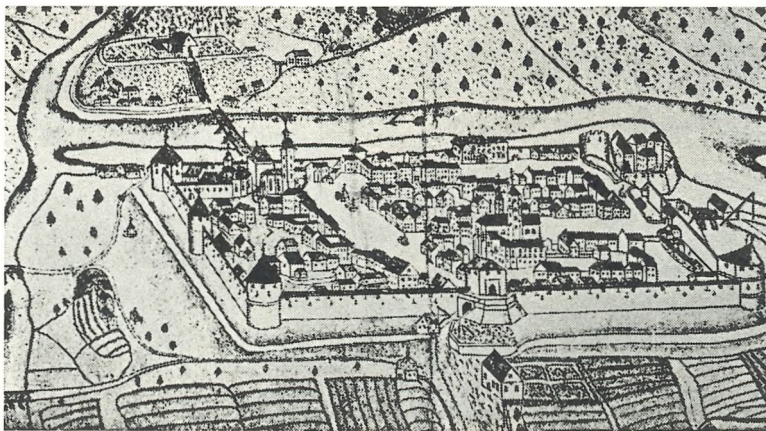
Približno na mestu Nove grofije je torej stala stavba, ki je bila »taka, kakor kak grad«. Po izumrtju Orlika — je v njem prebival vicedom grofije ali dežele. Po 1499. letu pa je deželnosti konec, ker je Maksimiljan I. grofijo združil z vicedominatom v Gradcu. V knežjih časih je ta stavba služila uslužbenecem, a v pritličju so bili hlevi, pa tudi »pisarniško hišo« omenja vir 1414. leta na tem predelu. Leta 1958 so bili med ureditvenimi deli na Novi grofiji najdeni ostanki antičnih in srednjeveško-gotskih stavb, kar dokazuje povezanost z vsemi preteklimi obdobji.

Trinadstropni mestni grad — pravilneje: Knežja palača je v osnovi še ohranjena. Njena prvotna vloga je izrazito strategična, saj je varovala zahodni dostop do Celja in tako nadaljevala lokacijsko izročilo antičnega gradu Arxa.

Knežja palača, najznačilnejša pričča visokega srednjega veka na Slovenskem, se še vedno — skriva — za sivino dolgočasnega beleža vojašnice na Trgu svobode! Preberimo Santoninov opis iz XV. stoletja:

»V tem mestu, nekoliko nad namestnikovo rezidenco, ki je še izredno lepa palača, zidana zelo visoko in s stolpi in bastijami zavarovana (podčrtal V. H.) ki jo s treh strani obkroža globok in širok jarek. Na četrti strani je reka in celjsko mestno obzidje. Tukaj so se zadrževali visoki gospodje knezi, kadar so bili v mestu. V tem času pa stanuje tam neki vitez, ki opravlja za cesarja razne naloge...«

Santoninov opis »izredno lepe palače« s svojimi prvotnimi arhitekturnimi dosežki, je posebno dragocen. Najstarejše upodobitve, ki so na razpolago, kažejo, da je bila tu skupina stavb. Prevladoval je tako imenovani vovbrški stolp, ki je bil jedro obrambnih naprav. Leta 1333 so stolp dokončno dobili Celjani. Viri nas ne pouče natančno, kako so ga dopolnjevali. Tu je bil nižinski grad — palača, zavarovana z obzidji, bastijami in jarki. Obsežnost teh je sodobniku prav jasna šele, če odmislimo poznejše zazidave med Muzejskim trgom pred Novo grofijo čez Gosposko ulico, potem nekoliko zoženo čez Trg svobode do Okrožnega sodišča — in brez bivšega Narodnega doma (1897). Ves ta prostor je bil v knežjih časih in še pozneje nezazidan. Med mestnim jedrom okoli Danijelove cerkve in knežjo palačo je bil oblikovan narav-



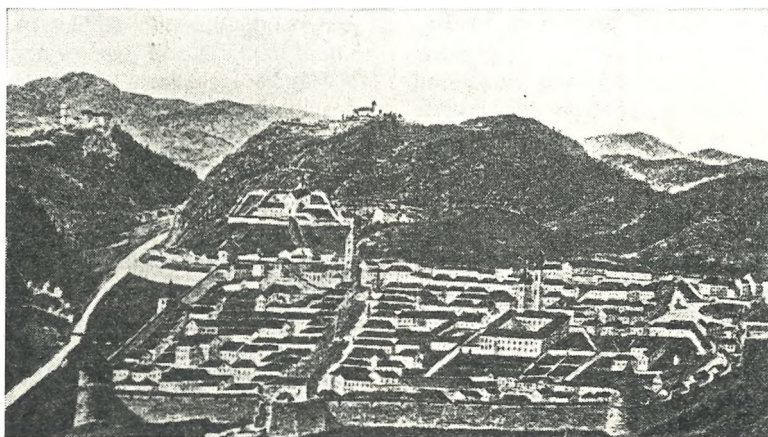
Pogled na Celje l. 1750 s severa, akvarelirana perorisba; desno: Knežja palača; levo: Nova grofija

nost velikomestni razmik, nujen tako za zbiranje knežje vojske kot tržne in druge potrebe deželnega upravnega središča — seveda do 1456. leta, ko je mesto to bilo.

Pozornost vzbuja opis knežje palače iz 1567. leta, ki nazorno kaže, da tu ni več pravega gospodarja. Saj našteva: vdrto streho proti obzidju, trhel dvižni most, uničen strop v veliki gornji in manjši spodnji dvorani (tu je ležal Orlik — Konfederativni 1456. leta na parah), dalje so pokvarjene stopnice iz spod-

nadstropju, razmajane so bile tudi stopnice iz dvorišča v grad ali palačo in vrsta hudih okvar je že tu.

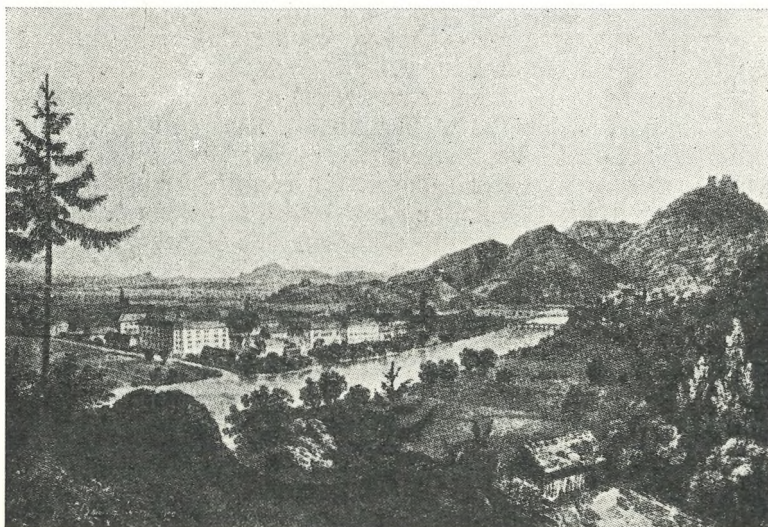
Do leta 1579 so knežjo palačo dodobra popravili. Taka je bolj ali manj ohranjena dočakala 1748. leto, ko so jo prekrili z opeko, ki so jo vzeli z Gornjega gradu. V letih 1779 do 1785 so palačo prezidali za vojašnico in drobne provincijske potrebe. A v letih 1802 do 1804 so jo po ukazih z Dunaja v celoti predelali v vojašnico! Sočasno s tem so padla



Pogled na Celje l. 1775 s severa; desno: Knežja palača, Nova grofija; povsem levo: Gornji grad-trdnjava

nje dvorane v jedilnico, zanemarjena je soba ob spodnji dvorani, ki je bila določena za cesarja (zlasti »poslednji vitez« Maksimiljan je bival večkrat v Celju). Prav take slabosti se kažejo v namestnikovi sobi v gornjem

obzidja in bastije. Zasuli so tudi jarke, ki novi vojski niso bili več potrebni. Preprosto, stoletja so veliko storila, da bi zabrisala vse, kar je imela ali še skriva zanimivosti pod beležem ta mogočna priča.



Pogled na Celje l. 1820 z juga; levo: Vojašnica, nekdanja knežja palača; desno: Nova grofija; povsem desno: ruševine Gornjega gradu-nekdanja trdnjava

Na stavbi se spričo prezidav preizkušajo vsi slogi od romanike do prevladujoče gotike in novejših klasicističnih predelav. Na vsak način spomenik, za katerega bi si kje drugje vse prste obliznili.

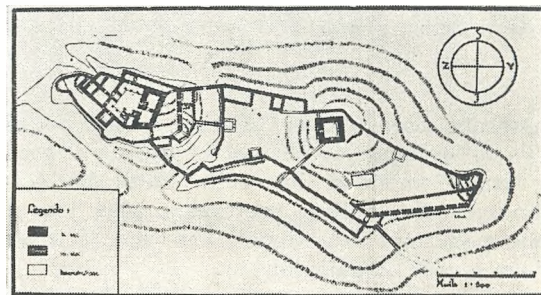
Sredi XV. stoletja zlepa ne bi našli pomembnejše palače oziroma nižinskega gradu na vseh poti od Benetk do Prage. Po virih, ki so znani, tudi Gradec in Dunaj nista imela kaj boljšega v posvetnih stavbah. Izjema je Štefanova cerkev, zidana od 1304. do 1340. leta in dopolnjevana še tja v XVI. stoletje. Usoda, ki jo je knežja palača naprej doživljala, je podobna usodi, ki ni prizanesla krakovskemu Wawelu. Tujci so ga uničevali in prezidali v avstrijsko vojašnico. Vendar kraljevski Wavel so Poljaki po obeh vojnah s silno ljubeznijo obnovili.

Kakor ob Wawelu vendarle vidimo precejšnjo premoč, je ne vidimo v bližnjem sosedstvu. Santoninov opis je še posebno vreden, ker omogoča primerjave s Kranjem in Beljakom. Tega vzporeja s Pordenonom. A v Beljaku kaj takega, kot je celjska knežja palača, ni videl. Ker je bil iz Furlanije oziroma doma v Italiji, je gotovo poznal vrsto predrenesančnih in zgodnje renesančnih palač, recimo: Palazzo Vecchio ali Palazzo della Signoria, zidano in predelovano od 1289. do 1593. leta, pa stolnico Santa Maria del Fiore, ki ji je Filippo Brunelleschi od 1420. do 1436. leta oblikoval kupolo — takratno arhitekturno zmagoslavje. S stališča, da je Santonino že gotovo kaj takega ali podobnega videl, je njegova ocena celjsanske stavbinske mogočnosti še toliko bolj odločilna. Kot nekaj zaključek opisa mesta, ki so mu srednjeveško podobo v celoti dali knežji Celjani, pa potopisec Santonino še pove:

»Streljaj daleč od mesta je hrib, kjer je na vrhu drug, sila močno in vsestransko utr-

jen grad; s strani, ki je obrnjena proti mestu, sploh ni dostopen, kajti tod je visok skalnat previs. V gradu je poleg lepih in smotrnih zgradb trojno obzidje, spričo tega gradu ni od nobene strani mogoče zavzeti. Tukaj so stolovali najprej omenjeni gospodje knezi, ki so že izumrli, dandanes pa je na razpolago kot rezidenca cesarskih namestnikov.«

Natančnejše primerjave bodo nemara pokazale, koliko so se dopolnjevalci utrdbe Gor-



Tloris: Gornje Celje po Jožetu Curku

nje Celje učili pri češkem Karlštajnu. Na to napeljuje zlasti podobna lega, čeprav je celjski Gornji grad večji kot cesarski sodobnik. Vsekakor je važno ponoviti, da so bile v Karlštajnu shranjene državne insignije. V utrdbi nad Savinjo pa »so imeli Celjani največjo shrambo denarja in listin«, kot piše rodovni kronist, čeprav tu ne opozori posebej na dokument — državnega kneza — ne na knežjo krono in nad vse pomembne konfederativne pogodbe z vrsto knezov v Podonavju in Zahodnem Balkanu.

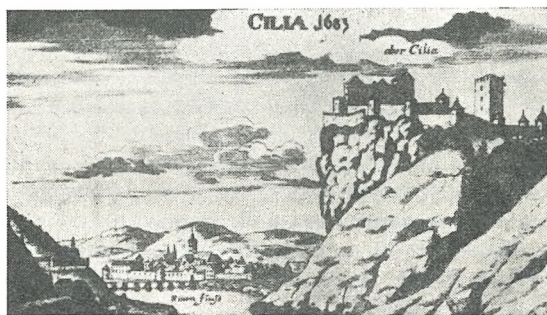
Grad Gornje Celje je obsežen sestav pozno srednjeveške trdnjave. Vključuje severnjaške stanovanjske potrebe, ki imajo svoje slogovno izhodišče na Saškem. V ospredju pa so predvsem bile varstveno-obrambne zahteve. Zadnja dva tipa »kazeta značilne elemente rimske tradicije (rimski burgus linesa), in sta razširjena po Južni Nemčiji in Furlaniji«.

Grad Gornje Celje je nesporno najznačilnejši in najmogočnejši primerek srednjeveške profane gotske arhitekture na Slovenskem. Povsem zaživi v Vischerjevi upodobitvi (gl. str. 100).

Potomec švicarskih priseljencev grof Gaisruck je po vmesnih stoletjih in upravah načel utrdbo. Leta 1750 je poleg drugega kupil za petindvajset tisoč goldinarjev tudi razpadajoči grad in ga še bolj razkril. Tramovje ostrejša je uporabil za novo postavljeno graščino v Novem Celju. Gaisruck je 1802. leta moral v konkurz. Za njim je prevzel zidovje Gornjega gradu že povsem brez strehe, ne-



Srednjeveški Krakov s kraljevim gradom — palačo Wawel

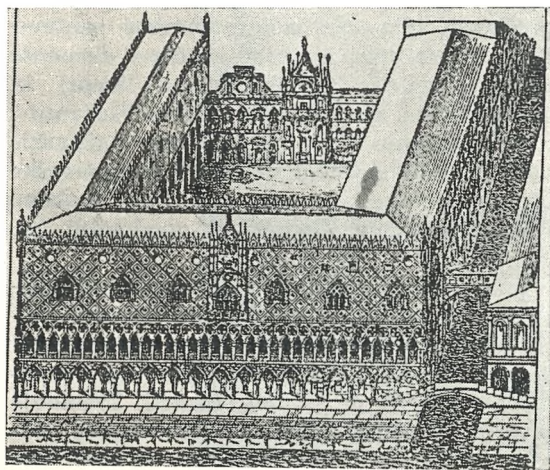


Celje, pogled z jugovzhoda; skrajno levo: Knežja palača; desno: Gornji grad-utrdba. Grafika G. M. Vischer 1681

posredni sosed Andrej Gajšek za »celih petindvajset goldinarjev«. Kmet je spremenil grad v kamnolom in za dele zidin iztržil 300 goldinarjev. Z nadaljnjo preprodajo 1846. leta je bilo podiranje ustavljeno⁵. Zob časa je svoje delo seveda nadaljeval.

Še hujše so bile »turistične in olupševalne« povsem neprimerne »zaščite« v drugi polovici XX. stoletja!... Tako so različne okoliščine še naprej uničevale najznačilnejšo in najmočnejšo gotsko trdnjavo na jugovzhodu Alp — lahko bi ji rekli: slovenski Karkason (Carcassonne).

K vsemu je treba povedati, da so bili v bližnji okolici še najmanj štirje manjši gradiči, ki so jih plemiči ali meščani dobivali v najem od knezov. Dalje vemo za Gornji Lanovž ob Sušnici in Gozdni dvor ob Ložnici z že omenjenim živalskim vrtom (zverinjakom). Gozdni dvor je 1469. leta (torej po izumrtju knezov) dobil od cesarja v zakup poveljnik celjske mestne vojaške posadke Wenko von Lustal⁶ (Venko ali Vinško z Ložnice?).



Benetke v XV. stoletju — doževa palača (po lesorezu Jakoba de Barbari, okoli 1500)

Mestno jedro, kot okolica s svojimi dvori in dvorci pričata, da je Celje XV. stoletja pomembno središče. V političnem pogledu se lahko meri s številnimi srednjeveškimi mesti. Stavbinsko ne z vsemi, ki jih bomo našli, a vendar ga je s pridržki tudi tu treba primerjati z Benetkami, Dunajem, Dunajskim Novim mestom, s Prago, Bratislavo, Budimom, Smederevim in Beogradom. Še laže pa ga vzporejamo z Zagrebom (Gradcem), pa Gradcem in Trstom, pa seveda z Ljubljano.

Kljub razmeroma revnim ostalinam upodobitev knežjih in kraljevskih bivališč v mestih v visokem srednjem veku, poizkušamo

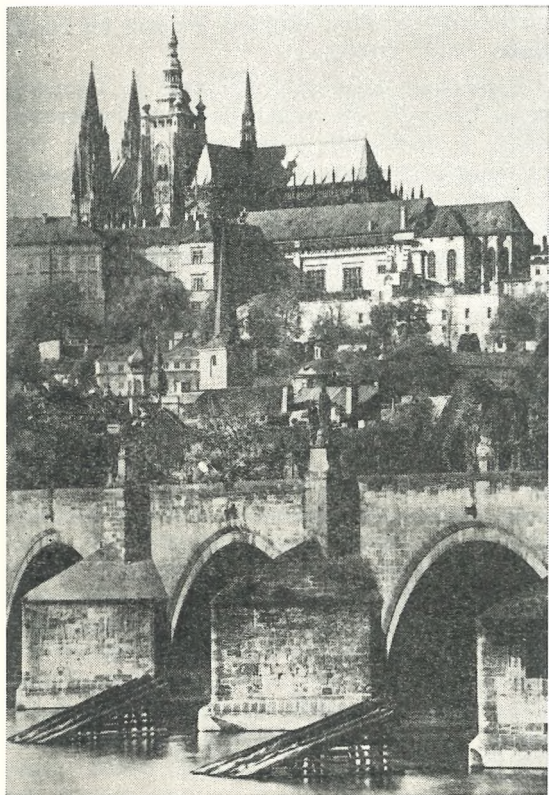


Pogled na staro kraljevsko palačo — grad v Parizu

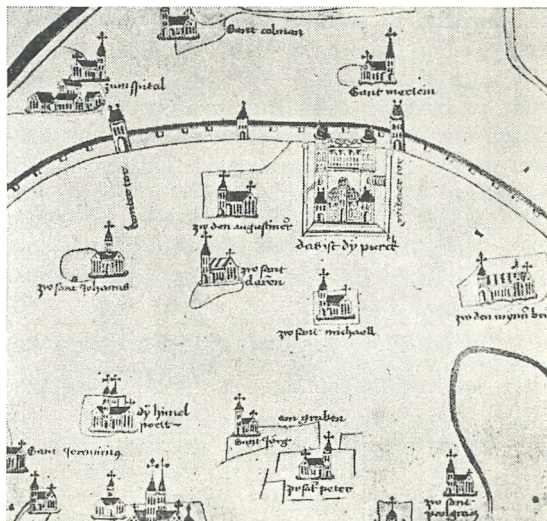
narediti evropski krog in primerjati nekatere palače — gradove. Benetke so morda v tem času najbolj »svetovno« in tudi najbolj »evropsko« vele mesto s svojimi 190.000 prebivalci. Od večjih stavb v Celju bomo primerjali predvsem: Knežjo palačo z doževno palačo v Benetkah. Beneška palača slogovno seveda hudo prekaša celjsko, saj je mlajša po nastanku. Ne prekaša pa je kdo ve kaj po močnosti.

Tu ni romanike in gotike, pač pa svojevrstna beneška renesansa z bizantinsko-gotskim naglasom. Še več kakor pogled na doževno palačo v Benetkah bo povedala primerjava celjske knežje palače s kraljevskim gradom v Parizu — mestom, ki je v XV. stoletju bistveno manjše od Benetk.

Tu vidimo ilustracijo iz »Sijajnega hararija vojvode Berryskega« Jeana (Les tres riches



Hradčani s tako imenovane Male Strani



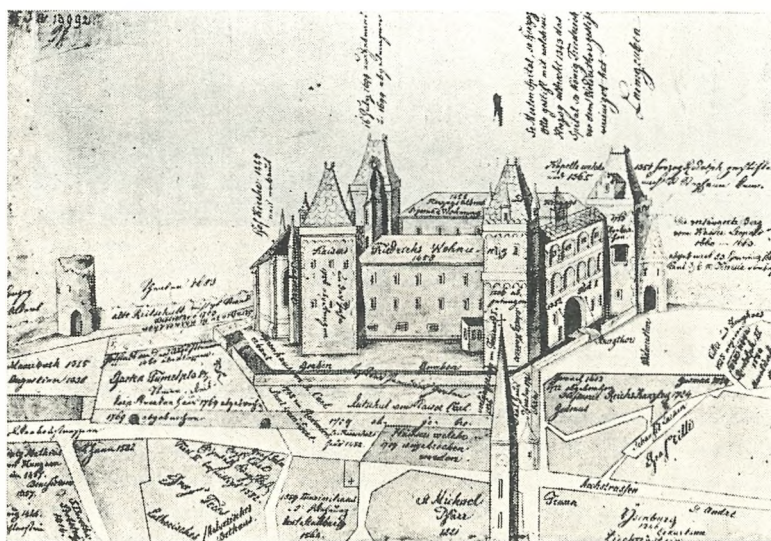
Pogled na Dunaj sredi XV. stoletja

Heures du duc de Berry). Vrsto podobnih posnetkov so naredili bratje: Paul, Henneguin in Hermand Limburg za Berryskega vojvodo med leti 1411, ko stopijo v njegovo službo in 1416. letom, ko naročnik vojvoda Jean umrje.

Sočasnost s Celjem je popolna, saj so stavbe še trdno v gotski slogovni stvarnosti.

Kakor doslej tudi pri nadaljnjih primerjavah ne smemo gledati toliko na izvedbo in novo slogovno dognanost, temveč smemo primerjati samo vsebino upodobljenih palač — gradov.

Že prvi pogled na Prago pove, da je na posnetku iz XX. stoletja, obdobju sredi XV. stoletja še najbolj veren Karlov most nad Vltavo. Pri Hradčanih (zidanih od 1486 do 1510), pa pri Vidovi katedrali (1336 do 1420) in mestu, kolikor ga je videti, se je treba potruditi in odmisлити vse poznejše: renesanč-



Obnova dunajske nadvojvodske palače — gradu iz XV. stoletja (pogled z mesta), lavirana perorisba v mestni zbirki na Dunaju

ne, baročne in romanticistične in druge pre-delave. Nastajale so od XVI. do XX. stoletja.

V ospredju je grad avstrijskih vojvod. Pogled je izrez iz tako imenovanega Albertinskega mestnega načrta. Vendar moramo upoštevati, da je takoj po celjski dediščini 1456/57 prišlo do večjih sprememb in naglih dopolnjevanj Dunaja. Mesto je seveda že dotlej večje, ni pa mnogo izrazitejše, še posebno ne v gradovih in palačah, kot vidimo po palači habsburških vojvod.

V tej palači so prebivali habsburški sodobniki Urha ali Orlika — Konfederativnega Celjskega.

Z Dunaja je neizogibno potrebno pogledati še v drugo obdobjevsko središče: Budim, čeprav Ogrska do Matije Hunyadija še nima pravega glavnega mesta, pa tudi pričujoči posnetek je iz dobe po izumrtju celjskih knezov.

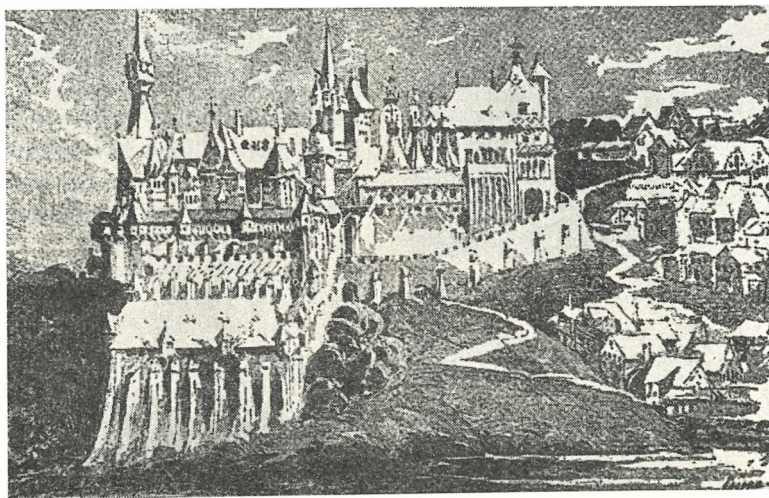
Zdaj pogledjmo nazaj. Preletimo vse upodobitve nekdanje knežje palače in tudi drugo v naštetih mestih. In kaj vidimo? Celje kot knežja prestolnica ne zaostaja dosti za podobnimi središči po Evropi. V nekaterih primerih pa jih celo prekaša, zlasti če znova

pomislimo na Trst, Gradec, Zagreb ali Ljubljano v XV. stoletju.

Z zatonom kneževine Celjskih in Goriških pa je drugače. »Presežek dela« ali na kratko denar s slovenskih dežel gre v Gradec, Dunajsko Novo mesto in na Dunaj. V teh mestih se poslej zbira večvrednost slovenskega dela. Cesar in drugi veliki fevdalci zidajo v XVI. in XVII. stoletju palače in cele četrti — tudi z zakupninami, ki »pridejo« s Slovenskega, medtem ko Celje zgublja še tisto, kar je dalo XV. stoletje.

OPOMBE

1. Odlomek iz obširne razprave: »Kneževina Celjanov in podeželski pusti« ali »Prehod srednjega veka v novi vek na slovenskem in kajkovskem jezikovnem prostoru«. — 2. Die Reisetagebücher des Paolo Santonino (1485—1487), Celovec, 1947, stran 180 in 185. (Vsi citati v naprej, ki niso posebej označeni, so iz tega vira.) — 3. »Celjska kronika« v prevodu L. M. Golie, rokopis. — 4. J. Curk: Grad Gornje Celje, Celjski zbornik 1957, str. 103. — 5. J. Orožen: Zgodovina Celja, Celje 1927, str. 142. — 6. J. Curk: Celje — Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. Celjski zbornik 1963, str. 12 in 19.



Budimski grad v l. 1493 (Iz »Svetovne kronike« Hartmana Schedla)

ORGLARSKI MOJSTER FRANC GORŠIČ

(1836—1898)

(Spomini na očeta)

FRANCE GORŠIČ

I. KRATEK ŽIVLJENJEPIS FRANCA GORŠIČA

Orglarski mojster Franc Goršič se je rodil dne 21. oktobra 1836 v Krakovskem predmestju v Ljubljani, pri Medičarju, Krakovska ulica št. 18 (še prej št. 40), danes št. 23. Oče Martin Goršič (r. 11. novembra 1811, u. 6. julija 1881), stari Medičar, je bil posestnik današnjih hiš št. 21 in 23 v Krakovski ulici, veliki čolnar in zeljar. Mati Urša Goršič roj. Lukek (r. 9. oktobra 1812, u. 30. junija 1870) je bila po rodu iz Trnovskega predmestja, po domače Hrenova, iz sedanje Cerkvene ulice št. 5. Ko je opravil ljudsko šolo, je Franc nekaj časa pomagal očetu doma; ko pa je bil 14 let star, ga je dal oče učiti orglarske obrti k orglarskemu mojstru Petru Rumplu v Kamnik. Peter Rumpel (r. 1787, u. 30. novembra 1861) je bil Nемеc in je imel orglarsko delavnico v predmestju Šutna v sedanji Svečičevi hiši. Po štirih vajenskih letih je bil postal Franc orglarski pomočnik ter je ostal pri mojstru Rumplu še eno leto.

Franca je vleklo v rodno Ljubljano, razen tega pa orglarski mojster Peter Rumpel ni bil dovolj napreden strokovnjak, kakršnega je terjal čas. Zato je Franc 1855 stopil v službo pri orglarskem mojstru Ferdinandu Malahovskem (r. leta 1813 na Češkem, u. 3. marca 1887 v Ljubljani), ki je imel orglarsko delavnico pod ljubljanskim gradom v Streliški ulici št. 75, danes št. 2 (stare številke 41, 17), v hiši p.d. pri Saferju (kasneje je bil v tej hiši Zavod svete Marte). Pri Malahovskem je stanoval v isti sobi s Francem Goršičem tudi gimnazijec Alfonz Müllner, kasnejši arheolog in kustos deželnega muzeja (r. 23. septembra 1840, u. 27. marca 1918 na Dunaju). Goršič in Müllner sta takrat sklenila pristno prijateljstvo, ki je trajalo do Goršičeve smrti. Izkazalo se je, da tudi Ferdinand Malahovski ni bil mojster, ki si ga je Goršič želel. Po starem orglarskem običaju je zato leta 1856 Goršič krenil v tujino (v fremd). Potoval je peš čez Celje in Maribor v Gradec, in ko tu ni bilo ustrezne zaposlitve, dalje na Dunaj, kjer je ostal celih sedem let.

Skrbela ga je nemščina, ki se je v šoli ni bil popolnoma naučil. Pravil je, da se je vzlic pomanjkljivemu znanju jezika hitro vživel v dunajsko okolje, ker se je opogumil, ko je pri svojem prvem dunajskem orglarju Deutschmannu takoj prvo jutro slišal besede to-

variša Čeha ob pogledu skozi okno: »Hajt is aber ene šene tag!«. Že po treh mesecih bivanja na Dunaju je dobil zelo ugodno pomočniško mesto pri takrat slavni orglarski firmi Karl Hesse Wittwe und Sohn v tretjem okraju Landstrass, Beatrixgasse. S solidnim delom, prav posebno pa z večjim intoniranjem in uglaševanjem, se je ob splošnem priznanju tako uveljavil, da mu je firma čedalje bolj zaupala. Od leta 1861 dalje je bil Goršič že prvi delovodja podjetja ter je samostojno montiral in uglaševal nove izdelke firme. Poslovno je večkrat potoval na Češko, Ogrsko in Erdeljsko, a tudi v Romunijo. Glasove registrov, ki jih je on uglasil, so povsod zelo hvalili. Ko je leta 1862 v Erlauu na Ogrskem dovršil nove Hessove orgle, je bil tamkajšnji nadškof Haynald tako zadovoljen, da je podelil Goršiču razen znatne denarne nagrade še zlat prstan, ki se hrani v družini še danes kot drag spomin. Na željo očeta Martina Goršiča, ki je bil organist v trnovski župni cerkvi in je za sina Franca izposloval naročilo novih orgel za župno cerkev, ki je bila takrat na novo zgrajena, se je Franc leta 1863 vrnil z Dunaja v Ljubljano.

V Ljubljani je odprl orglarsko delavnico (obratni list z dne 11. aprila 1863, obrtni register št. 32) na vogalu Emonske ceste v Gradaški ulici št. 22, p.d. pri Brdaku, toda hiše se je prijelo ime pri Planinšku po lastnikih Janezu in Mariji Planinšek, ki sta postala njena lastnika leta 1840. Ivana Vrhovnika knjiga Trnovska župnija, ki je bila sestavljavcu teh spominov vir v več ozirih, poroča, da se je v tej hiši leta 1862 rodil pesnik in pisatelj Anton Funtek. Danes pa ta hiša ne obstoji več, ker je bila po potresu leta 1895 porušena. Ko je dobil naročilo za trnovsko župno cerkev, se je Goršič v tej delavnici lotil dela in do junija leta 1864 izgotovil prve orgle z dvema manualoma in 20 spremeni (registri) po takrat običajnem načinu na smuke (Schleifladensystem). Trnovske orgle so bile leta 1920 prenovljene in služijo svojemu namenu še danes, kar je vsekakor dokaz, da so bile zelo solidno izdelane.

Goršič se je nadejal, da mu bodo trnovske orgle utrdile glas in da bo potem dosti naročil. Toda naročila so kapala počasi in Goršič je moral mnogo delati »na zalogo«. Druge svoje orgle je Goršič dobavil leta 1865 župni

cerkvi v Stari Loki. Sledile so leta 1866 tretje nove orgle za cerkev na Goričici (Domžale), leta 1867 pa četrte za župno cerkev v Planini pri Rakeku. Ko je stanoval ob postavljanju teh orgel v hiši planinskega župana Antona Kovšče, se je zaročil in še istega leta poročil z županovo hčerjo Marijo Kovšca (r. 6. januarja 1844, u. 30. marca 1926).

Zdaj je Goršič preložil svojo delavnico v Trnovsko predmestje v vogalno hišo na Trnovskem pristanu št. 4, oziroma v Konjušni (zdaj Švabičevi) ulici št. 2, po domače pri Legatu (v tej hiši je imel pozneje tovarno peči Avgust Drelse). Tukaj sta se mu rodili hčeri Marija, kasneje žena zelo imovitega zasebnika Antona Moscheka, ki je bil po rodu iz Planine (roj. 8. oktobra 1868, umrla v Gradcu 4. oktobra 1938), in Julija (roj. 21. decembra 1870, u. 29. septembra 1923 kot žena pokojnega slovarnika Antona Bartla). Goršič je z denarno pomočjo svojega očeta Martina kupil leta 1874 na sodni dražbi Preglovo hišo v Razpotni ulici št. 10, pozneje št. 6, zdaj št. 8, po domače pri Klinčku (pozneje pri orgelpavarju). V tej hiši se mu je rodil dne 3. julija 1877 sin Francé, sestavljavec pričujočih spominov.

V Razpotni ulici št. 6 si je Franc Goršič kot graditelj orgel pridobil največji sloves med vsemi dotedanjsimi slovenskimi orglarskimi mojstri. Število novih orgel, ki jih je izdelal, znaša v celoti 76. Okoli 50 let staremu se je začelo Goršiču pojavljati gnojenje na raznih delih telesa. Trikrat ga je v naslednjih desetih letih operiral takratni slavni kirurg in primarij ljubljanske deželne bolnišnice dr. Fran Fuchs (1822—1892), toda medicinska znanost tedaj še ni toliko napredovala, da bi se lahko raziskalo, kje tiči vzrok pogostnim gnojitvam. Leta 1898, ko je bil Goršič v svojem 62. letu, je nenadoma prišla kriza, ki se je tragično končala. Goršič je postavljaj pri Sv. Lenartu nad Škofjo Loko nove orgle, plačane iz volila notarja dr. Jerneja Zupanca, ki je v visoki starosti umrl v Ljubljani in v oporoki volil orgle svojemu rojstnemu kraju. Med delom se je Goršiču napravil na prstu desne noge tvor, ki je v nekaj dneh dobil obliko gnojne gangrene. Da je mogel v cerkev na delo, je moral Goršič obuti copato. Po opravljenem delu so ga morali prenesti v voz in na škofjeloški postaji v železniški vagon. Domá je Goršičev sošolec in dober prijatelj Tomić, železniški zdravnik (ranocelnik), takoj zasumil, da gre za pojave in posledice sladkorne bolezni (diabetes). Konzilij s takratnim slavnim kirurgom dr. Edom Šlajmerjem je to diagnozo potrdil kot pravil-

no. Goršič je nasvetovano mu amputacijo noge nad kolenom odločno odklonil in dne 29. avgusta 1898 hrabro umrl.

Pokojni pesnik Anton Medved, zvest Goršičev prijatelj, je zložil nagrobni napis, ki ga je dala vdova vklesat na podstebnju velikega marmornatega križa, previtega z izklesano palmovo vejo na pokopnikovem grobu pri Sv. Krištofu. Medvedovi stihom so se glasili:

Glas orgel, Tvojih del, povsodi
proseče dvigaj se v nebo,
da milosten Ti On naj bodi,
za čigar čast si delal tu.

Ko je bilo pokopališče pri Sv. Krištofu opuščeno, so bili zemeljski ostanki orglarskega mojstra Franca Goršiča preneseni v grob njegove žene Marije Goršič, rojene Kovšca, k Sv. Križu. Na tem mestu je zdaj skromen kamnit spomenik, na katerem so vklesani podatki rojstva in smrti obeh tu pokopanih pokojnikov. Pisec teh spominov je leta 1933 slučajno našel ostanke prejšnjega nagrobnega spomenika pri ljubljanskem kamnoseku Kunovarju. Nekdanji nagrobnik s palmo in pesnikovim stihom je ležal vandalsko zlomljen in uničen med množico nekdanjih spomenikov na kamnosekovem skladišču.

II. KARAKTERNA PODOBA OČETA MARTINA GORŠIČA, STAREGA MEDIČARJA

Družinsko izročilo pravi, da se je rod Goršičev skupaj s sorodnim rodom Doberletov¹ priselil v ljubljansko Krakovo iz vasi Savlje, kamor so bili Goršiči v davniini prišli z Dolenjskega. Leta 1626 je živel v Savljah Tomaž Goršič.² Ker so bile matične knjige ljubljanske stolne (šentklavške) župne cerkve, kamor je bilo Krakovo nekdanj pristojno v faro, po požaru uničene, vemo le za dva Martinova prednika na krakovski Medičarjevini, namreč za Jerneja Goršiča (leta 1787) in za Jožefa Goršiča (leta 1799).³ Podatkov za starejše čase ni.

Stari Medičar, poslednji krakovski veliki čolnar, je folklorna posebnost v več ozirih. Martin je bil prvi med Krakovčani, ki se je s svojo iznajdljivostjo imenitno rešil iz gospodarske krize, ki je Krakovo zadela, ko je bila južna železnica podaljšana do Jadranskega morja in je bil Trst zvezan čez Ljubljano z Dunajem (leta 1857). Čolnarstvo, zlasti veliko, a tudi malo, je na mah propadlo, ker je Vrhnika prenehala biti prekladališče za robo v Trst in iz Trsta. Za Krakovčane so prišli črni časi, ker je jelo hirati tudi ribištvo, ki

sámo sploh ni moglo preživiti toliko družin. Konec stoletja sta bili v Krakovem samo še dve hiši, ki sta se obrtno ukvarjali z ribolovom v Ljubljani. Stari Medičar in za njim posestnik na Mirju, po domače Matevžè (rod Franca Jakopiča, ki je bil oče slikarja Riharda Jakopiča), sta začela proizvajati kislo zelje na véliko za prodajo v Trst, Levanto in Egipt. Martin Goršič je začel tako, da je vsako leto zaaral zelje pri kmetih v Polju in Zalogu, ki so mu jeseni na vozovih dobavljali zelnate glave. Te jim je Martin takoj v gotovini obračunaval po dnevni ceni. Doma je organiziral proizvodnjo kislega zelja tako, da so najete ženske iz Krakovega ribale zelnate glave, moški pa so to zelje tlačili v kadeh z nogami. Na zelje v kadeh so polagali deščice, ki so jih obteževali s kamni. Ker so bile potrebne za kisanje zelja v kadeh obširne kleti, je kupil Martin hišo št. 21 (prej št. 41 in št. 17), po domače pri Erženu (še prej po starem pri Jernavšu), ter znatno razširil svojo zeljarsko obrt. Kadi za kisanje in sode za pošiljanje kislega zelja so dobavljali Martinu Medvedovi iz Tacna pod Šmarno goro, kjer se je bil Martin tudi sam izučil sodarstva, tako da je kadi in sode kar sam popravljaj. Zelje je prodajal na véliko slovenskim trgovskim firmam v Trstu, vrhu tega pa je prodajo kislega zelja na drobno tako organiziral, da je hči Jera Goršič (r. 17. marca 1839, u. v Ljubljani 7. marca 1905) stalno prodajala domače kislo zelje na tržaškem trgu. Martinova žena Urša je z drugimi otroki obdelovala precej obširen zelenjadni vrt in prodajala na ljubljanskem trgu kislo zelje in zelenjavo. Hči Jera si je v Trstu pridobila znatno premoženje, se po Martinovi smrti vrnila v Ljubljano ter se leta 1890 poročila z železniškim uslužbencem Verbičem iz Trnovca. Pri starem Medičarju je vladala precejšnja blaginja.

Martin Goršič je bil glasbeno zelo nadarjen. Izučil se je orglanja pri stolnem organistu in skladatelju Gregorju Riharju in bil organist v trnovski župni cerkvi od leta 1834 do svoje smrti leta 1881. Imel je stalen pevski zbor, ki je sestajal iz štirih žensk in treh moških.⁴ Ukvarjal se je tudi s skladanjem slovenskih cerkvenih, zlasti božičnih pesmi. Martin si je pridobil posebne zasluge za slovenstvo s tem, da je bil pevovodja krakovskega pevskega zbora. Po mnenju Ivana Vrhovnika so navno Martinovi krakovski pevci dali pobudo, da se je ustanovil ljubljanski Čitalniški pevski zbor.⁵ Za slovensko predstavo v stanovskem gledališču ljubljanskem z dne 10. septembra 1849 je zložil Mar-

tin dve novi slovenski pesmi, ki jima je dal naslov »Mati lepa, mati mlada« in »Kje so časi, kje so dnevi.«⁶ Zbinka Martinovih božičnih in posvetnih pesmi se je izgubila.⁷

Martin Goršič je bil samouk orglar. Izdelal je dvoje orgel, ene leta 1856 za kapucinsko cerkev v Trstu (te mu je pomagal montirati sin Franc v času, ko je bil pomočnik pri Ferdinandu Malahovskem), druge pa kot sobne orgle za doma. Te sobne orgle je sin Franc leta 1895 prenovil in jim pročelje okrasil z reliefno podobo očeta Martina, ki jo je izklesal Ivan Vurnik starejši, podobar v Predtrgu pri Radovljici. Zdaj so te orgle kot slovenska etnografska posebnost v Narodnem muzeju v Ljubljani. Martin Goršič je bil v orglarstvo naravnost zaverovan. Tu tiči vzrok, da je dal glasbeno najbolj nadarjenega sina Franca učiti orglarstva in da je sinu zbudil ljubezen za orglarsko obrt do take mere, da je bila to že navdušenost.

Martin Goršič je bil sicer liberalen duh, vendar pa do skrajnosti konservativen. Ni hotel nič slišati o gajici, temveč se je do smrti podpisoval z bohoričico (Gorshizh). V družini je bil resen, strog in pravičen, v družbi pa veseljak, ki je nadvse rad prepeval. Rajnkemu pisarniškemu oficialu pri državnem pravdníštvu v Ljubljani I. Roglju se ima zahvaliti pisec pričujočih spominov, da je zvedel, kako je ded Martin hodil stalno v gosposko družbo pri Metliškem vinu na Bregu (kasnejša gostilna A. Slobodnika v hiši dr. Ivana Tavčarja) in pa v kavarno Valvasor v Špitalski (zdaj Stritarjevi) ulici, kjer se je družil z uglednimi meščani in zlasti z javnimi nameščenci (med njimi tudi z Rogljem), ki so mu rekali »gospod Martin«. Rad je dal za orgle potrebno. Sestavljavcu pričujočih spominov je bilo kot otroku v véliko veselje, kadar so ulivali cin. Iz Anglije dobljene grude kositra, ki je bilo treba plačati zanje znatno carino, in preostale cinaste odpadke od prejš-

III. GORŠIČEVA ORGLARSKA DELAVNICA

Ko je Franc Goršič začel izdelovati cerkvene orgle kot samostojen mojster, je bil v navadi stari sestav na smuke z znano težko igravo in neprijetno slišnim hrumom drsajočih se debelih lesenih vlačic. Goršič je izdeloval doma brez strojev, samo z ročnim delom svojih delavcev, orgelske omare, pri katerih je posebno pazil, da so slogovno ustrezale stavbi cerkve, ki so ji bile namenjene, igralne mize, sapnike, mehovje, lesene in cinaste spremene (registre), skratka vse, kar je bilo za orgle potrebno. Sestavljavcu pričujočih spominov je bilo kot otroku v véliko veselje, kadar so ulivali cin. Iz Anglije dobljene grude kositra, ki je bilo treba plačati zanje znatno carino, in preostale cinaste odpadke od prejš-

njih del sta dva kositarja topila v velikem kotlu, vzidanem v vogalu kuhinje pri stanovanju. Zmes sta mešala z veliko leseno kuhalnico. Raztopino sta nosila v keblinah v delavnico za cin (cinverkštat), kjer jo je mojster ulival v žlebnat, čez mizo za skobljanje povprek poveznjen vzglavnik, ki sta ga kositarja, vsak držeč za ročaj ene strani, z veliko naglico porinila do kraja mize, — in cinasta plošča je bila ulita. Še vročo sta vrgla kositarja s kleščami na tla ter se takoj pripravila na ulivanje nove plošče. Pozneje je cinar (der Zinnarbeiter) najprej grobo izskobljal (izšropal) plošče s stružcem kosmačem (Schrothobel). Sledilo je mojstrovno menzuriranje in urezovanje, potem cinarjevo oblanje ali fino skobljanje, obljenje (rondiranje) piščalnih cevk in nog, lotanje in likanje (poliranje), naposled pa mojstrovno intoniranje gotovih piščali s pomočjo ročnega sapnika, ki se je gonil z nogo. Intonirana cinasta piščal je bila pripravljena, da bo uglašena v orglah, ko jih bo mojster montiral.

Leta 1881 je Goršič začel izdelovati orgle po načinu na stožce (Kegelladensystem). Dovoljenje za to patentirano izdelovalno metodo si je priskrbel od takrat zelo sloveče tovarne orgel Gebrüder Link v Giengenu an der Brenz, Württemberg. Dasi je s tem podjetjem vzdrževal stalne stike, je Goršič izdeloval sam doma vse potrebne dele novega sestava, zlasti table z navodi in železnimi stikali, kotnike (Winkel), oblepljene z irhovino (Beledering), stožce (Kegel), sapnike (Windladen) in tiste lesene tanke abstrakte, ki so zavzeli mesto starih smuk. Firma je Goršiča naposled prepričala, da bi bilo zanj denarno mnogo bolj ugodno, če bi pri njej naročil gotove cinaste spremene, kot pa da se še dalje sam ukvarja z drago in zamudno proizvodnjo cinastih piščali. Od leta 1887 dalje je postal Goršič stalni naročnik cinastih spremenov pri firmi Gebrüder Link, ki mu je točno po naročilih dobavljala prvovrstno robo po tako ugodni ceni, da se je naročevalec zares dosti bolje pretolkel, kakor če bi bil ravnal po starem. Dobavljene cinaste piščali niso bile intonirane, temveč jih je moral Goršič sam intonirati, se pravi, podeliti jim osnovni glas in jih pripraviti za končno uglasitev, ko bo orgle montiral.

Goršič je sam projektiral pročelja orgelskih omar in prvotno omare tudi sam izdeloval. Ko je leta 1889 postavljaj nove orgle v župni cerkvi v Radovljici, se je seznanil z mizarjem in podobarjem Janezom Vurnikom iz Predtrga pri Radovljici, očetom univerzitetnega profesorja arhitekta Ivana Vurnika,

in ker mu je Vurnik ponudil zelo ugodne cene za orgelske omare, je odslej pri Vurniku naročal omare po načrtih, ki jih je sam zamislil. Trdil je, da bi ga stalo delo več, če bi se z njim ukvarjal sam.

Leta 1891 je Goršič kupil od firme Gebrüder Link licenco za izdelovanje orgel po novem delno pnevmatičnem načinu, kombiniranem s sestavom na stožce. Goršičeva mojstrovina, zgrajena po tem mešanem tipu, so orgle v nunski cerkvi v Ljubljani s tremi manuali in 32 spremenih. Postavljene so bile še istega leta (1891). Sledila so večletna pogajanja s firmo Link zaradi licence za izdelovanje orgel po čisto pnevmatičnem načinu, ki ga je bila firma med tem časom patentirala. Toda zahteve podjetja so bile zdaj tako velike, da jih Goršič ni mogel sprejeti. Ko pa je firma svojo ponovno ponudbo cenovno primerno ublažila, je Goršič leta 1898 kupil licenco ter hkrati naročil pnevmatične cevi za orgle pri Sv. Lenartu nad Škofjo Loko, ki naj bi postale njegovo slavno, a žal poslednje, 76. delo.

Sobo desno od vhoda v letu 1874 kupljeni hiši v Razpotni ulici št. 6 je Goršič določil za delavnico za cin, ker so mu ostale tri sobe pritlične hiše zadostovale za družino. S hišo je bila neposredno povezana zelo prostrana pokrita klonica (šupa) s kletmi in dovolj širokim prostorom za deske, ki so se imele neposredno porabiti. vzdolž ulice je bila klonica v svojem drugem delu, prehodu v orglarsko delavnico, tako prostorna, svetla in visoka, da je Goršič tukaj montiral orgle do 18 spremenov. Orgle, ki so imele več »pojočih« spremenov kot 18, je Goršič mogel montirati le v posameznih delih, postaviti pa jih je mogel šele na samem mestu. Glede izraza »pojoči spremenih« je treba pojasniti, da so Nemci začeli rabiti termin »singende Stimmen«, odkar so se zvoki piščalk mogli slabiti in celo spreminjati z mehaničnimi sredstvi in triki, da bi s tem terminom poudarili, da gre, v nasprotju z nestvarnimi, umetelnimi »registri« brez lastnih piščalk za prave »pojoče« registre, se pravi za registre, ki imajo zares svoje posebne piščali. Goršič je leta 1895 s potresno podporo sezidal na svojem vrtu, ležečem nasproti hiše, osem metrov visok orgelski salon, ki je tam še danes. V tej zgradbi pa je montiral le zadnja tri svoja dela.

Klonica je bila zvezana s prostorno, svetlo, zidano orglarsko delavnico, v kateri je bilo nameščeno pet skobeljnikov in ena stružnica, vtem ko je bila ob četrti steni velika štirioglasta železna peč s kaminom, vzidanim v steno, za kuhanje kleja in vhomom v tako

imenovani magazin, manjšo sobo, kjer je stal šesti rezervni skobeljnik in strojna žaga na ročni pogon (Bandsäge). Drugih strojev ni bilo.

Delavcev je imel Goršič največ pet, če so bili časi hudi, pa celo le dva. Stalni kader so bili trije preizkušeni delavci Andrej, Ernest in Franc. Trnovčan Andrej Hrastnik je bil izučen orglarski pomočnik, izvrsten mehanik, več vsakemu delu, imel pa je nagnjenje do pijače in ga ob ponedeljkih večkrat ni bilo v službo (Blaumontag). Šentpetrčan Ernest Petrič je bil izučen cinar (Zinnarbeiter), ki se je potem, ko Goršič ni več izdeloval cinastih piščali, skušal uveljaviti v Ljubljani kot samostojen orglarski mojster, toda zaman, ker je samo popravljaj stare orgle in se ni povzpел do gradnje novih. Bil je diletantski igravec slovenskega odra v starem ljubljanskem stanovskem gledališču. Goršič ga je včasih zalotil, da se je učil vloge, namesto da bi skobljal cin. Tako ga je nekoč presenetil, ko je hitro stlačil v predpasnik vlogo v veseli igri »Danes bomo tiči«. »Ti bom dal tiča!«, se je hudoval mojster, ostalo pa je le pri pretnji, saj je bil Goršič tudi sam s srcem pri slovenskem teatru. Šentjakobski Franc Marješič iz Rožne ulice je bil sicer le izučen mizar, toda z leti se je usposobil za izdelovanje vseh orgelskih lesenih delov, zlasti sapnikov, mehovja in piščali.

Med mnogoštevilnimi Goršičevimi vajenci je bil samo Ivan Milavec (r. 22. februarja 1874, u. 18. januarja 1918), slavni tvorec orgel s tremi manuali in 52 spremeni v ljubljanski stolnici, glasbeno toliko nadarjen, da ga je imel mojster Goršič za orglarsko sposobnega, sebi enakega uglaševalca. Deloma je prišel v poštev še Smledničan Ivan Rebolj, ki je bil več let Goršičev pomočnik, kasneje pa se je povzpел za delovodjo v Lenarčičevi tovarni harmonijev na Vrhniki. Nemeč Karl Kriegl, sin šišenskega železničarja, se je etabliral v Ljubljani kot orglarski mojster, še ko je bil Goršič živ, toda Goršič je dobro poznal njegove sposobnosti in prerokoval, da ne bo nič opravil. O tem bo še govor, da je tako tudi bilo.

IV. GORŠIČEVO ORGLARSKO DELO

Ker se je na nepojasnen način izgubila beležnica, v katero je orglar Franc Goršič vpisoval podatke o svojih orgelskih gradnjah, njegov orgelski opus še do danes ni do konca dognan. Sestavljavcu pričujočih spominov je bilo le tako omogočeno sestaviti seznam krajev oziroma cerkvá, kjer je Goršič postavil orgle, da se je oprl na nekatere zapiske, ki so

se našli v Goršičevi zapuščini, na svoj spomin in na spomin oziroma izpovedi Goršičeve vdove Marije, roj. Kovščeve, prav posebno pa na dragocene podatke, ki sta jih dala pokojna raziskovalca muzikolog Josip Mantuanj (pismo z dne 19. marca 1925, ki ga hrani pisec teh vrst) in pisatelj dr. Rudolf Andrejka (pismo z dne 29. avgusta 1940, v isti hrambi).⁸ Kot Goršičeva dela so v seznamu upoštevani tudi taki primeri, ko je Goršič obstoječe stare orgle v cerkvi tako temeljito predelal in prenovil, da se smejo šteti za njegov izdelek po splošnem mnenju strokovnjakov. Ti primeri so v seznamu označeni z zvezdico. Dela so urejena alfabetično. Letnica dobave je dodana le, če je popolnoma trdna.

Kraji, cerkve in zavodi, v katerih stoje orgle, ki jih je postavil oziroma korenito prenovil Goršič, so tile: Begunje (ženska kaznilnica), Bevke, Brezje na Gorenjskem (1892), *Bloke (1873), Bloke (1882), Borovnica (1884), *Brezovica (1877), *Brusnice (1878), Bučka, Budanje (1875), *Cerklje (1877), Črnomelj, Dol pri Hrastniku, Dolenja vas pri Ribnici, Dolina pri Trstu, Dutovlje, Gorica (kapucinska cerkev), Goričica (Domžale 1866), Gradec (franciškanska cerkev), Gradec (zavod Gute Hirtinnen), Gradec (kaznilnica Karlau, 1873), Gradec (zavod Odilien-Blindeninstitut), Gradec (zavod Sacré Coeur), Grahovo, Hinje (1895), *Horjul (1884), Hotedršica (1871), Kamnik (franciškanska cerkev), Kobarid, Kobdilj, Köflach (na avstrijskem Štajerskem), Koroška Bela (1893), Krško (pokopališka cerkev 1893), Lenart nad Škofjo Loko (1898), Leše, Ljubljana (Alojzijevišče), Ljubljana (franciškanska cerkev, 1870), *Ljubljana (šentjakobska župna cerkev), Ljubljana (zavod Leonišče), Ljubljana (zavod Marjanišče, 1887), *Ljubljana (orglarska šola, 1879), Ljubljana, (protestantovska cerkev), Ljubljana (tmovska župna cerkev, 1864), Ljubljana (učiteljišče, 1885), Ljubljana (uršulinska cerkev, 1891), Log pri Vipavi (romarska cerkev), Maria Trost pri Gradcu (romarska cerkev na avstrijskem Štajerskem), Marjeta ob Rabi (Madžarska), Mengeš, Mokronog, Mošnje na Gorenjskem, Mrkopalj (v hrvaškem Zagorju), Novo mesto (franciškanska cerkev), Planina pri Rakeku (1867), Polica, Prezid (na Hrvaškem), Rab (v Madžarski), Radovljica (1889), Ribnica, Slavina (1867), Smlednik, Stara Loka (1865), Stari trg pri Ložu (1881), Studeno pri Postojni (1878), Suhor (1875), Šenčur pri Kranju, Šentjurij pri Grosupljem (1883), Šent Lambert, *Šentvid nad Ljubljano, Velike Žablje, Vipava (1890), Vodice, *Vrhnika (1888), Zagorje ob Savi (1895), Žalna.

Za svoje 77. delo je Goršič sklenil pogodbo s cerkvenim predstojništvom cerkve v Komendi pri Kamniku in imel ob svoji smrti polovico gradiva izgotovljenega. Vdovi Mariji Goršič roj. Kovšca so izvedenci odsvetovali spuščati se v stvar in dokončati orgle. Pogodba je bila sporazumno razdrta in vdova je komendskemu župnišču vrnila pogodbeno določene predujme. Izgotovljene dele komendskih orgel, vse pokojnikovo orglarsko orodje in del obsežne prvovrstne lesne zaloge je kupil bivši Goršičev vajenec in pomočnik, tedaj orglarski mojster Karl Kriegl, ki je vzel od vdove v zakup Goršičevo orglarsko delavnico, orgelski salon in vse druge delovne prostore. Kriegl je prej ko v dveh letih prišel na boben ter se preselil v Dunajsko Novo mesto. Ostala velika zaloga suhega, največ smrekovega, hrastovega in bukovovega, a tudi lipovega, češnjevega in hruškovega lesa je žal ostala za orglarstvo neizkoriščena, ker jo je kupila od Goršičeve vdove ljubljanska mizar-ska tovarna Binder iz Slomškove ulice. Vdova vseh zgradb, zlasti obširnih krovov, ni mogla dolgo vzdrževati kakor treba ter je zato leta 1905 prodala posestvo trnovskemu zeljarju Karlu Kačarju iz Cerkvene ulice, ki so mu prostori zelo prijali za njegovo obrt.

V svojem rodnem mestu Ljubljani je Goršič redno uglaševal in po potrebi popravljaval orgle vseh cerkvá in več zavodov za letni obračun. Razglašane spremene uglaševati so Goršiča klicali v mnoga mesta, zlasti tudi v Gradec. Sicer je pa popolnoma nemogoče le približno naštetih popravila orgel, ki jih je Goršič opravil v času svoje 32-letne obrtniške dejavnosti.

Goršič je bil deležen splošne pohvale, da zna načrtovati registrske zasnove tako, da imajo njegove orgle po eni strani mogočen poln glas tutija (zbiralnika vseh pojočih spremenov), po drugi strani pa neverjetno pestre zvočne kombinacije v posameznih manualih. Zato naj bo pozabi oteta Goršičeva skica za 25-spremenske orgle na Brezjah iz meseca julija leta 1893, iz katere se vidi, kako je Goršič razporejal spremene. Razporeditev se glasi takole:

I. MANUAL:

- 1 Principal 8'
- 2 Bordun 8'
- 3 Gamshorn 8'
- 4 Gamba 8'
- 5 Hohlflöte 8'
- 6 Octave 4'
- 7 Pavillon 2'
- 8 Rohrflöte 4'
- 9 Kornet 2' — 3-kraten (c⁶ — g⁶ — e)
- 10 Mikstura 2' — 12/3' — 1' — 1/2'
- 11 Hoboe 8'

II. MANUAL:

- 1 Geigenprincipal 8'
- 2 Salicional 8'
- 3 Rohrflöte 8'
- 4 Aeolina 8'
- 5 Zartflöte 8'
- 6 Unda maris 8' od C 4'
- 7 Prästant 4'
- 8 Dolce 4'

III. PEDAL:

- 1 Principalbas 16'
- 2 Subbas 16'
- 3 Bombarde 16'
- 4 Viola major 16'
- 5 Octave 8'
- 6 Cello 8'

V. GORŠIČEVI USPEHI

Ko je orglarski mojster Franc Goršič poln nad odprl svojo orglarsko delavnico pri Planinški v Gradaški ulici, mu niti na misel ni prišlo, da se mu bo celo desetletje boriti z največjimi težavami zato, ker ne bo dovolj naročil za nove orgle. Vrhunec te gospodarske krize je prišel usodnega leta 1870, ko je Goršič več ko dve leti večinoma delal le na zalogo. Da bi v tej stiski prišel do večjega dela in z njim prebil led, je Goršič imenovanega leta sklenil denarno zelo neugodno pogodbo za postavitev novih orgel v frančiškanski cerkvi v Ljubljani. Zatrjeval je, da je zabredel tako daleč, da bi bil moral opustiti orglarsko obrt, pa je raje »ugriznil v kisló jabolko«, se pravi, se spustil v nepravilna pogajanja s frančiškanskim konventom, ki je hotel izkoristiti njegovo delovno zadrego. Izdelavi teh velikih orgel z dvema manualoma in 32 spremeni, ki jih je leta 1902 predelal in na 3 manuale s 44 spremeni razširil salzburški orglarski mojster Mauracher, je posvetil Goršič vso svojo pozornost. Trdil je, da ga je delo stalo toliko truda in novcev, da je pri tem šla v nič vsa dota njegove žene Marije (3.000 goldmarjev). Vendar se je pa Goršič tudi to pot zmotil, pričakujoč, da ga bo to prvovrstno in splošno pohvaljeno delo rešilo gmotnih skrbi. Toda stiska tudi potem ni prenehala, marveč je pritisnila tako hudo, da je moral siromak, edinkrat v svojem življenju, skoraj vse leto 1872 romati, globoko zagrenjen, od župnišča do župnišča po deželi, da si je s popraviljem in uglaševanjem starih orgel zaslužil toliko, da je ženo in hčerki za silo preživil.

Res je, da je imel Goršič kasneje dovolj naročil za nove orgle vse do konca osemdesetih let preteklega stoletja. Takrat pa ga je zadela nepravilna, da ni imel nobenih del za cerkve na slovenskem ozemlju ter da je delal le za tujino, zlasti za nemško Štajersko. V letih 1888-89 se je ukvarjal Goršič z resno

mislijo, preseliti se za trajno v Gradec. Najbolj ga je pekla nelojalna tekma orglarske firme bratov Zupanov v Kamni gorici, ki jim je bila na voljo mnogo cenejša delovna moč ko Goršiču, ki je delal v glavnem mestu Kranjske. Goršič je Zupanoma očital, da izdelujeta kovinaste spremene iz manj vrednega cinka, namesto iz dražjega, a bolj trpežnega cina, ter se jezil nad slepci, ki ne vidijo te nelojalnosti v izpodrivanju. Goršič je tudi zameril slovenskim župniščem, da naročajo orgle pri nemških orglarskih firmah, čeprav njih izdelki nimajo le pravih ali tako imenovanih pojočih spremenov, ampak tudi lažne, s pnevmatičnimi sredstvi (z dušenjem zvoikov) modificirane, neobstoječe spremene. Dejstvo je, da je rešil Goršiča v tej gospodarski krizi nemški Gradec, kjer je njegovo solidno delo naletelo na pravilno in pravično oceno pri odločilnih muzikologih, od katerih naj bodo imenoma navedeni univerzitetni profesor dr. Johann Weiss, kanonik Paulasek, advokat dr. Archer in zdravnik dr. Zechner. Ti možje so oskrbeli Goršiču več naročil za nove orgle v samem Gradcu (v mestni župni cerkvi frančiškanov ter v zavodih Gute Hirtinnen, Odilien-Blindeninstitut in Sacré Coeur), dalje velike orgle za romarsko cerkev Maria Trost pri Gradcu in orgle za župno cerkev v Köflachu na Gornjem Štajerskem. Poverili so mu tudi uglaševanje devetdesetspremernih Walkerjevih koncertnih Stephanieorgel v Sophiensaalu v Gradcu. Goršič je opustil misel na selitev v Gradec, ko se mu je spet odprlo delo na Slovenskem. Leta 1889 je dobil naročilo za nove orgle v župni cerkvi v Radovljici, leta 1890 pa so sledile naročbe vipavskega dekana Erjavca, ki je postal odkrit osebni prijatelj Goršičev, za župno cerkev v Vipavi in za romarsko cerkev v Logu pri Vipavi. Prav je storil Goršič, da ni šel v Gradec, zakaj v Gradcu so kmalu potem, iz nacionalističnih nagibov, dajali naročila za nove orgle salzburškemu orglarju Mauracherju, deloma pa tudi že orglarju Hopferwieserju, ki se je etabliral v Gradcu.

Zadnjih 20 let je bil prijatelj, zaščitnik in pospeševatelj mojstru Goršiču ljubljanski profesor bogoslovja in častni kanonik Jožef Smrekar, ki je imel v svojem stanovanju na Sentpetrski cesti za svojo osebno rabo majhno mehanično delavnico. Goršič je Smrekarju napravil marsikak model, napravo ali orodje. Mnogo pobud za mehanične novosti, zlasti nove ideje za zbiralnike, zveze, pogon, mešičke in ventile so se rodile ob skupnih posvetih obeh mož. Čedno število izumov je žal ostalo komercialno neizkoriščenih, ker si

Goršič ni zavaroval patentnih pravic; sicer je poskusil tudi to, toda ta stvar se je izkazala zaradi naših skromnih razmer za popolnoma nerentabilno. Profesor Smrekar se je vneto ukvarjal z orglarsko literaturo in opozarjal Goršiča na iznajdbe in novosti na orglarskem področju. Bil je strokovnjak za cerkvene sloge in Goršiču mentor za umetniško usmerjeno arhitektoniko orgelskih omar, da so le-te dobro ustrezale slogom svojih cerkvá. Prof. Smrekar se je za Goršiča toplo zavzel zlasti po njegovih uspehih v tujini. On je bil, ki je Goršiča odvrnil od graške ideje. Zaradi svojega zelo rahlega zdravja največkrat prof. Smrekar osebno ni prihajal ogledovat novo postavljenih Goršičevih orgel na njegovem domu, temveč se je redno zadovoljeval s poročili glasbenih kritikov. Bila so včasih tudi nesoglasja med mojstrom in njega mentorjem, ker je slednji, prav gotovo tudi po dobljenih višjih nalogah, pred sklepanjem naročilnih pogodb pritiskal na mojstrove cene. Nadaljnja neprijetnost je bila mojstru v tem, da ga je profesor redno pozival, naj doda pogodbeno nedogovorjene naprave in popolitve, npr. dodatne povezke (Koppelungen), crescendo in decrescendo zbiralnike ipd. Goršič je včasih z ironičnim nasmehom pravil, da je moral še to in ono izdelati za slavo.

Postavljene nove orgle so prihajali preskusati na Goršičev dom slavni ljubljanski organisti, med njimi pater Angelik Hribar, ki je bil Goršiču dolgoleten dober prijatelj, pater Hugolin Sattner, znani skladatelj in profesor Anton Foerster, skladatelj in regenschori v ljubljanski stolnici. Učitelj Glasbene matice in klavirski virtuoz profesor Karel Hofmeister je zlasti pohvalil orgle s tremi manuali in 32 spremeni, ki jih je Goršič leta 1891 postavil v uršulinski cerkvi v Ljubljani.⁹ Goršič je imel nunske orgle za svoj chef d'oeuvre, češ da imajo najlepši glas od vseh njegovih opusov. Zahajal je redno ob nedeljah k deseti maši k nunam in opazoval glasbeni razvoj nune organistinje v registriranju in igranju.

Pozornost glasbenega sveta so vzbudile Goršičeve prve čisto pnevmatične orgle pri Sv. Lenartu nad Škofjo Loko, ki so bile hkrati žal njegov poslednji, šestinsedemdeseti opus. »Kdor to delo vidi in nanj igra, vsak se čudi preprosti sestavi in lepoti glasov.«¹⁰

Franc Goršič je edini slovenski orglarski mojster, čigar dejavnost je segala čez ozke meje slovenskega ozemlja. Ob drugih, za orglarstvo ugodnejših razmerah, bi se bil Goršič prav gotovo še dosti bolj razmahnil. V majhnih slovenskih razmerah, ki se je v njih

na vso moč uveljavljal, so mu soglasno in splošno priznavali, da ni bil kruhoborec, marveč da je jemal svoj orglarski poklic kot vzvišeno, nad vsakdanjim življenjem vzdignjeno stvar, ter da ni nikoli niti za las stopil s poti poštenosti, dajaje zgolj prvovrstno kakovostno gradivo, tako da njegove orgle zvečine pojó še današnji dan, kolikor jih ponekod niso zanemarili in prepustili okvaram po miših, netopirjih, prahu ipd.

VI. MOJSTROVA KARAKTERISTIKA

Orglarstvo je tako težak poklic, da more v njem uspeti samo tehnično in glasbeno nadarjen, marljiv in vdan navdušenec. Zapleteni tehnični značaj orglarstva označuje stari pregovor, da gre pri orglarski obrti za sedem poklicev, združenih v eno obrt. Pravzaprav pa je v modernem orglarstvu zastopanih še več ko sedem obrtniških strok, zakaj podkovan orglarski mojster mora biti risar in podobar, mizar, tesar, strugar, pleskar, kositrar in cinar, kovač, irhar (Belederer), mehanik in kovinar, povrh tega pa še dober intonator in uglaševalec. Mojster Goršič je imel prav, ko je svojim delavcem in vajencem zabičeval, da se mora orglarski delavec vse žive dni neprestano učiti, če hoče iti z razvojem orglarstva.

Dober orglar mora imeti dober glasbeni dar. Če je v orglarstvu res tudi kaj umetniškega, tedaj stori orglarja obrtnika, da postane umetnik, zgolj to, da ume podeliti orglam z intoniranjem in uglaševanjem tako čisto zvočnost in glasbo, da ji glasbeni strokovnjaki ne morejo odreči popolnosti. Podeljevanje plemenitosti zvokom orgelskih piščali se da uresničiti v praksi samo z najtanjšim posluhom. Na svetu je zelo majhno število ljudi, ki imajo dar posluha v taki obilni meri, kakor to terjaja orgelsko intoniranje in uglaševanje. Nemci trde, da so orgle prve med vsemi glasbili, da so kralj instrumentov, češ da noben še tako številen orkester ni kos že samo srednje velikim orglam.

Moč in odlika orglarskega mojstrstva Franca Goršiča sta bili v individualno mu lastnem sočnem in mehkem intoniranju ter v brezhibnem in prav vzorno natančnem uglaševanju. Glasbenim mladokuscem so posebno prijali njegovi spremenjeni Geigenprincipal 8' v drugem manualu, češ da je nedosežno lep, Voix céleste, Aeolina in Lieblich gedackt 8', ki so ugajali tudi najbolj razvajenim ušesom, ter še več drugih spremenov. Z intonacijo in uglasitvijo orgelskih piščali se je Goršič odlikoval še na Dumaju, ko je bil v letih 1861

do 1863 delovodja pri firmi Karl Hesse Witwe und Sohn. Svoj orglarski posluh je tako izostril v teku let, da mu je naposled uspelo intonacijsko milino in uglasitveno blagozvočnost stopnjevati do prave popolnosti. Ko je najslavnejši nemški orglarski strokovnjak Walker, potujoč v Jeruzalem, da postavi v cerkvi Božjega groba orgle, ki jih je naročil nemški cesar Viljem II., preskušal svoje slovite Štefanijine orgle v Zofijini koncertni dvorani v Gradcu, je vprašal navzoče graške glasbenike, ali dajo orgle pogostokrat uglaševati in kdo je orglar, ki jim to delo opravlja. Ko so mu povedali, da kličejo po potrebi slovenskega orglarja mojstra Franca Goršiča iz Ljubljane, se je Walker nemalo začudil in rekel: »Kdo je to? Tako? Iz Ljubljane? Jaz vam rečem, da dela on tako dobro kakor jaz. Držite se ga!«¹¹ Goršič je bil na Walkerjevo pohvalo zelo ponosen in jo je imel za svoj največji dosežek v življenju. Rad se je z Walkerjem postavil, češ da je ta pohvala tista, ki mu je prišla z najbolj poklicanega pristojnega mesta.

Goršiča je usposobil za tako popolno orglarsko dejavnost njegov zares izredni naravni dar glasbenega posluha. Lahko se reče, da je imel orglar Goršič absoluten glasbeni posluh, zakaj ni se zgodilo nikoli, da bi bil pogrešil, označujoč tone po samem sluhu. Se pravi brez vsakega tehničnega pomagála. Enako brezhibno je vsakokrat pogodil in samo po sluhu zadel tonovske načine bodisi v duru ali v molu čisto neznanih mu glasbenih stavkov, ki so se kjerkoli izvajali. Naravno je, da Goršiča pomočniško delo pri takratnih domačih orglarskih mojstrih, ki so bili rutinerji poprečne vrednosti, ni moglo zadovoljiti. Njegova orglarska nadarjenost je prišla do izraza in nazvoja šele v tujini.

Orglarski mojster Franc Goršič je bil tudi muzikalno izobražen. Prvi glasbeni pouk je prejel od svojega očeta Martina Goršiča, organista, pevovodje in skladatelja. Na Dunaju se je glasbeno na tej podlagi razvil do take mere, da je na orgelski igralni mizi zares kar iz rokava, se pravi popolnoma svobodno, ušesom zelo prikupno preludiral in improviziral ali, kakor se je imel sam navado izražati, brambuliral. Večkrat je smejé se pripovedoval, da se naše ljudstvo, zlasti še kmetško, ne da pridobiti s cecilijanskimi napevi in da so mu na primer v Dutovljah na Krasu po takem preludiranju možje rekli brez ovinkov, da so si mislili nove orgle čisto drugačne. Ko pa je nato zaigral nekaj koračnic, so se mu podvzivali opravičevati in zagotavljati, da so orgle pravnje in prav take da

so pričakovali, oprostite da jim naj njihove besede in zmoto. Pri igranju koračnic je Goršič umel tako spretno posnemati z levico na drugem manualu rog (korno), da so ljudje kar skup leteli gledat to igranje in mojstrsko ravnanje s pedalom. Celo skladatelj Anton Foerster, orgelski virtuoz, je nekoč Goršiču priznal — to je slišal pisec tehle vrst na svoja ušesa — da mu igranja koračnic na orglah ne bo zlepa nihče pomaredil. Ko je leta 1891 neke poletne nedelje popoldne vojaška godba zaigrala na takratnem Kozlerjevem vrtu v Spodnji Šiški novo strumno koračnico, ki je občinstvu izredno ugajala, je Goršič bodril omizje, naj vsi ploskajo, da bo godba marš ponovila. Šlo mu je za to, da bi si napeve bolje zapomnil. Koračnico so nato ponovili, Goršič pa je rekel, da jo zdaj zna na pamet. Čeprav klavirja ni rad igral, ker je trdil, da si organist z igranjem na klavir pokvari orgelsko igralno vezavo, je to pot, prišedši domov, takoj sedel h klavirju in po kratkih poskusih kar gladko odigral vso koračnico s triom vred.

Orglarski mojster Franc Goršič ni bil zadovoljen s starim obrtniškim nazivom »orglarski mojster«, temveč je sebi nadel naziv »orglarski stavbni mojster«. To oznako je posnel po imenoslovju Nemcev, ki so v zadnji tretjini XIX. stoletja čedalje bolj opuščali stari strokovni izraz »Orgelbauer« in uvajali novodobno oznako »Orgelbaumeister«. Tudi v tem ravnanju je prišlo do izraza Goršičevo naziranje, da je orglarstvo med obrtniški poklici eden od vodečih, najtežjih in najpomembnejših obrti. Govorili smo že o tem, da je mojster Goršič v neugodnih razmerah, v katerih je bil prisiljen delovati, hudo trpel, ker je opravljal svoje delo vzorno in resno. Imel je zavest, da daje skupnosti s svojimi izvrstnimi opusi zdaleč več, kakor mu skupnost vrača. Ni čuda, da ga je navdala zagrenjenost, češ da človeku orglarskega stanu ni naklonjena družba, v kateri je živeti obsojen. Ko mu je zelo vdani prijatelj, frančiškan p. Angelik Hribar, voščil srečo ob rojstvu sina, ker je dobil naslednika v slavnem orglarstvu, je Goršič zavrnil voščilo z besedami, da sina raje pri priči nese v Ljubljano, kakor pa da ga obsodi na tako skrb in bojev polno življenje, kot ga ima on.

Vzrok konfliktov je bil zlasti v tem, da mojster Goršič ni bil istega političnega prepričanja s svojimi delodajalci, ki so sedeli v slovenskih farovžih. Na Ogrskem se je bil Goršič navzel svobodnjaškega in narodnjaškega duha in je za spomin na svojo dunajsko dobo do smrti hranil zbirko slik ogrskih

vodij in borcev osvobodilnega gibanja. Vrnil se je v domovino kot narodno čuteč, napreden liberalec. V naš narodnostni boj je aktivno posegel v mesecu aprilu leta 1882, ko je ob ljubljanskih občinskih volitvah na svoje stroške postavil na volišča do 200 trnovskih in krakovskih volivcev drugega in tretjega razreda in bistveno pripomogel, da so bili Nemci tedaj dokončno ob vlado v ljubljanski mestni občini. Takrat je bil mojster Goršič izvoljen za občinskega odbornika v drugem volilnem razredu, toda že čez nekaj let je odborniško mesto odložil prav zato, ker je s svojim političnim delovanjem jasno pokazal, da je narodnonapredno opredeljen. Vdal se je blagohotnemu nasvetu prijateljsko mu naklonjenega profesorja Jožeta Smrekarja, da naj se depolitizira in odpravi oviro, zaradi katere bi težko dobil še kakšno orgelsko naročilo od slovenske duhovščine.

Orglarski mojster Franc Goršič je bil srednje velik, atletske graje mož velike telesne moči, lepega obraza, ki ga je obdajala polna črna brada. Po svojem značaju je bil strog, resen, skrben, konservativen nasprotnik modnih novosti, zaradi katerih se je nekajkrat spopadel s svojima odraščajočima hčerama, zlasti z mlajšo Julijo, ki je bila do svojega 22. leta doma. Njegovo zanimanje za kulturo in posebej za literaturo se je kazalo v tem, da je bil naročen na dnevnike in časopise, tudi nemške (Laibacher Zeitung, Buch für Alle) ter prenumeriral izdaje pisateljev Jurčiča, Stritarja in Levstika. Z Josipom Jurčičem in Franom Levstikom je bil v osebnih stikih. Bil je član Narodne čitalnice in med ustanovitelji Obrtniškega pomožnega društva. V Trnovem in Krakovem je užival velik ugled svojih soameščanov.

Krog Goršičevih prijateljev ni bil majhen. To more posneti bralec teh spominov iz dosedanjih zgodb in opisov. Sestavljaavec sporočil o mojstru Goršiču pa ne sme z molkom preiti dejstva, da je vezalo mojstra Goršiča najpristnejše prijateljstvo tudi s kamniškim sodarskim mojstrom in posestnikom Alojzajem Medvedom (r. 1838, u. 1899), ki je svojega prijatelja zalagal z negrčavim prvorazrednim lesom vseh vrst iz Tuhinjske doline. To prijateljstvo se je začelo v letih 1850—1855, ko je bil mojster Goršič orglarski vajenec in pomočnik pri mojstru Petru Rumplu na Štuni, a oprto je bilo prvotno na vezi oddaljenega sorodstva med Goršiči in Medvedi. Alojzijev sin pesnik Anton Medved je mojstra Goršiča zelo spoštoval in mu posvetil posmrtnico Na tvojem grobu (Poezije I, Žalnice str. 109), v kateri je povzet motiv sap, ko da igrajo orgle.

Poslednja kitica se glasi:

Na orgle! — Da! Vanje si umel
polagati divne napeve;
zato domovina hvaležna
ne zabi vse žive te dneve.

OPOMBE

1. Franc Doberlet (r. 6. aprila 1832, u. 5. maja 1916), oče kranjskega gasilstva in sestrič France-
ta Goršiča (prvotno ime je bilo Doberle), je bil
tapetnik in lastnik pogrebnega podjetja v Fran-
čiškanski ulici. Njegovo podjetje je kasneje pre-
šlo v mestno last. Sin Rajko Doberlet, poslednji
član rodbine, je bil nameščenec Mestnega po-
grebnega zavoda. — 2. Ivan Vrhovnik, Trnovska
župnija, str. 230. — 3. Te podatke je dal piscu
pričujočih vrst profesor Josip Mantuani (r. 28.
marca 1860, u. 18. marca 1933) leta 1925. — 4. V
Martinovem cerkvenem zboru sta peli sopran dve
Anžonovi dekleti (sestri tapetnika Franca Dober-
leta), alt pa dve perici, imenovani vulgo Perčo-
neli, ki sta dajali mrliča na pare. Tenor je pel
neki Koman, bas pa vulgo Malarček. Solist je

bil neki vulgo Bukon, ki je hkrati vlekel me-
hovje pri orglah, a stopal naprej, da je svoj part
odpel. — 5. Ivan Vrhovnik, Trnovska župnija,
str. 191. Isto mnenje je izrekel tudi dr. Rudolf
Andrejka v pismu z dne 27. septembra 1939, ki
ga hrani sestavljaivec pričujočih spominov. —
6. Novice 1849, številka 214. — 7. Zbirko Marti-
novih božičnih in posvetnih pesmi je dobil naj-
mlajši Martinov sin Ivan Goršič, takrat učitelj
v Kranjski gori, ki je pred leti umrl v Gradcu
kot državni učitelj v kaznilnici Karlau in orga-
nist župne cerkve za graško predmestje karlau-
sko. — 8. Važni podatki so tudi v spisu dr.
Rudolfa Andrejke Znameniti slovenski obrtniki
(1575—1940), Ljubljana 1940, posebni odtisek iz
Zbornika slovenske obrti 1918—1938. — 9. Rafko
Fabiani, Orgle v ljubljanskih cerkvah, Kronika
slovenskih mest 1935, str. 169, s sliko Franca
Goršiča. — 10. Tako pravi šentlenartski župnik
J. Langerholc v pismu z dne 10. maja 1925, ki
ga hrani sestavljaivec pričujočih spominov. —
11. Po nemško so se glasile te Walkerjeve be-
sede, kakor je Goršič ob več prilikah zatrjeval,
takole: »Wer ist das? So? Aus Laibach? Ich
sage euch, er macht es eben so gut wie ich. Hal-
tet's euch an ihn!«

MARTIN MIKLOŠIČ — NEZNANI NARODNI BUDITELJ

JAN SEDIVY

Poleg narodnih buditeljev, ki jih naštevata slovenska literarna zgodovina in Slovenski biografski leksikon, zasluži ta vzdevek več mož, četudi niso mnogo ali pa nič napisali. Njih praktično delo med ljudstvom je bilo za prebujo slovenske narodne zavesti pomembnejše in uspešnejše kot zbirka kakih poprečnih verzov. Med take može je treba brez dvoma prištevati Martina Miklošiča.

Za prebujanje narodne zavesti v Slovenskih goricah je bila Mala Nedelja eno izmed najpomembnejših žarišč. V pravo slovensko trdnjavo jo je spremenil tedaj slavni govornik in zgodovinar župnik Anton Krempl (1790—1844). Tu je kaplanoval tudi Martin Miklošič, ki mu gre zasluga, da je šel študirat njegov nečak, poznejši svetovno znani slavist Franc Miklošič.¹ Le-ta je nato potegnil za seboj v šole deset let mlajšega brata Janeza Miklošiča, tudi važnega narodnega buditelja. Tako je postal Martin Miklošič posredno zelo pomemben narodni buditelj.

Martin Miklošič se je rodil 3. novembra 1780 na spodnjem pobočju vinorodnega Radomerščaka kot sin Gregorja Miklošiča, nagornjaka, kakor so tedaj rekli želarju ali majhnemu kmetu, in njegove žene Lize, rojene Luknar.² Zidana hiša, ki nosi letnico 1636, je še dandanes ohranjena v svoji prvotni obliki iz spoštovanja do Franca Miklošiča, ki je zagledal luč sveta tudi v njej. Prizidana ji je le ena soba.

Viri nam ne poročajo, kje je bil Martin Miklošič v gimnaziji, vemo le, da je končal bogoslovje v Gradcu l. 1809.³ Bogoslovje je imelo tedaj štiri letnike, filozofija dva, gimnazija pa pet razredov in v prvi razred gimnazije je torej vstopil l. 1798, ko mu je bilo 18 let. To je bilo v času mariborskih državnih štipendij, ki so bile razpisane samo za slovenske dijake mariborske gimnazije.

Izposloval jih je mariborski župnik in okrožni dekan dr. Andrej Kavčič, ki je bil obenem direktor mariborske gimnazije. Izkoristil je zadrego državnih oblastev, ko je katastrofalno padlo število mariborskega dijaštva. L. 1790 je štela mariborska gimnazija v vseh svojih petih razredih skupaj 36 učencev, in sicer v prvem 13, v petem kot zadnjem pa le 3. Nato se je število sicer polagoma dvigalo, vendar je bilo l. 1793 le 56 gimnazijcev v vseh petih razredih še vedno premalo za potrebe vse Spodnje Štajerske, ker druge gimnazije na tem ozemlju ni bilo. Tako je pozvala avstrijska vlada s posebnim razgla-

som po vseh okrožnih uradih in slovenskih župnijah sekovske (graške) škofije slovenske starše, naj pošljejo nadarjene sinove v mariborsko gimnazijo. Obljubila jim je štipendije, če se bodo marljivo učili.³

Jasno je, da v takratnih razmerah mali posestnik Gregor Miklošič brez upanja na štipendijo ne bi mogel dati sina Martina študirat. Preden se je odločil za tako daljnosežen korak, se je hotel gotovo še v svoji kmetiski nezaupljivosti prepričati, ali se vladina obljava res izvršuje, kdo dobiva štipendijo in kakšni so pogoji. Nato je bilo treba Martina pripraviti za vstop v gimnazijo in prihraniti denarja vsaj za začetek. Tako je bil Martin goden za gimnazijo šele osemnajstleten. Prelekija tedaj ni pošiljala svojih dijakov v Gradec, ker je bilo življenje v njem predrago in jim je bilo to mesto tudi predaleč, saj so gimnazijci jemali s seboj mnogo kruha in druga živila ali pa so jim to prinažali sorodniki in znanci, ker ni bilo denarja za redno toplo prehrano. Kakor Gradec pa tudi Varaždin ne bi sprejel Martina Miklošiča zaradi starosti v prvi gimnazijski razred. Tako stare učence so sprejemali samo v Mariboru, kjer je bilo zelo malo učencev.

Po dovršenih bogoslovnih študijah v Gradcu je prišel Martin Miklošič za kaplana k Sv. Miklavžu pri Ormožu 1809 in je ostal na tem mestu s kratkim presledkom do 1812, ko je moral v bližnjo Veliko Nedeljo.⁴ Verjetno je, da se je njegov brat Jurij, ki je prevzel domačijo v Radomerščaku, ob obisku pri Martinu seznanil z Marijo Zobovičevo z Vinskega vrha iz župnije Sv. Miklavža, s katero se je nato poročil. Žena mu je prinesla precejšnjo doto in ker ga je veselila trgovina, sta prodala domačijo in se najbrž l. 1819 preselila v Ljutomer in tam kupila hišo tik cerkve. Jurij je imel tu trgovino in gostilno.⁵

Škof je čez skoraj pet let premestil Martina od Velike Nedelje za kaplana k Mali Nedelji 1816.⁶ Od tod je pri lepem vremenu videl zvonik ljutomerske cerkve in od l. 1819 je ločilo oba brata le dobri dve uri hoda. Bilo je to v času, ko je doraščal Jurijev prvorojenec Franc, rojen l. 1813, ki je kazal v ljutomerski osnovni šoli izredno nadarjenost in vzbudil s tem stricëve pozornost. Morda je bilo prav Frančevo šolanje razlog, da je malonedeljski kaplan Martin Miklošič zaprosil in v septembru 1822 tudi dobil donosno župnijo Središče ob Dravi,⁷ preden je bil nečak Franc goden za gimnazijo. Trgovina in go-

stilna nista šli tako dobro, kot je Jurij pričakoval, a število otrok se je večalo. Franc je imel še tri brate in pet sester, od katerih je ena v mladosti umrla.⁸ Z lepim prispevkom in z obljubo stalne pomoči je pregovoril Martin brata, da je poslal sina Franca v gimnazijo.⁹

Vzhodni del Slovenskih goric in zlasti obmejno Središče je imelo tedaj živahne stike z Varaždinom. Tja so hodili nakupovat na večje sejme in prodajat vino in sadje. Ko je po žetvi in mlatvi za krajši čas prenehalo največje delo na polju, so se vozili na velikih kmetijskih vozeh skozi Varaždin na zdravljenje v Varaždinske Toplice. Varaždin je pogosto obiskoval tudi središki župnik Martin Miklošič bodisi po opravkih bodisi na poti v toplice ali pa nalašč zaradi nečaka, da ga nadzira pri učenju in mu pomaga premagovati začetne težave, ko ga je odvedel l. 1824 na varaždinsko frančiškansko gimnazijo.¹⁰ Franc se je hitro naučil hrvaščine in kmalu mu šola ni delala nikakih preglavic. Stričeva pomoč mu je postala nepotrebna.

Očeta Jurija Miklošiča je zadela l. 1827 velika nesreča. Pri velikem požaru v Ljutomeru mu je pogorela hiša do tal. Pač le s pomočjo brata Martina je dal sezidati novo, enonadstropno hišo in se seveda pri tem močno zadovolžil.¹¹ Brez stričeve pomoči bi gotovo moral Franc zapustiti gimnazijo ali pa vsaj prekiniti študij. Stric pa je želel, da bi nečak postal ne hrvatski duhovnik zagrebške škofije, marveč slovenski, ki bi deloval med svojim ljudstvom. Zato ga je poslal v tretji razred na mariborsko gimnazijo. Tu je že od državnih slovenskih štipendij vladalo med gimnazijci zanimanje za slovenski jezik. Za sošolca je imel odslej rojaka Stanika Vraza in tudi poznejšega voditelja slovenskih študentov v Gradcu, pesnika in narodnega buditelja Ja-

koba Košarja iz Slaptinec blizu Vidma ob Ščavnici, svojega tekmeca v izvrstnem uspehu.¹²

Martin Miklošič je v Središču vedno bolehal. Mučil ga je hud revmatizem in je moral vsako leto na zdravljenje v Varaždinske Toplice. Tuberkuloza ga je nazadnje rešila trpljenja. Še ne 53 let star, je umrl v Središču 1833,¹³ ko je bil njegov nečak Franc v Gradcu v zadnjem semestru filozofije.

Brez Košarjevih državnih mariborskih slovenskih štipendij ne bi imeli Martina Miklošiča, brez njega pa ne slavista Franca Miklošiča in ne skladatelja in pisca slovenskih prvih beril Janeza Miklošiča. Ta, deset let mlajši brat Franca Miklošiča je kot učitelj petja na mariborskem učiteljskišću in na mariborski gimnaziji in v čitalnici izredno populariziral slovensko pesem in postal pomemben narodni buditelj ob severni slovenski meji. Drugi njuni bratje in sestre so ostali po večini v domačem kraju in so se kot delavci in delavke porazgubili, domačija pa je že l. 1843 prešla v tuje roke.

OPOMBE

1. Malonedeljska župnijska kronika. — F. Kovačič, Ljutomer. Zgodovina trga in sreza, Maribor 1926, str. 322. — 2. F. Kovačič, Trg Središče, Maribor 1910, 127/8. 3. J. Šedivý, Prvi izpiti iz slovenščine na mariborski gimnaziji. Jezik in slovstvo IX (1963/4) 200—202 in Posledice in pomen mariborskih slovenskih štipendij, prav tam, str. 266—269. — 4. F. Kovačič, Središče, str. 128. — 5. R. Kolarič, Franc Miklošič. Ljubljanski Zvon (dalje LZ) 1928, str. 36. — 6. Kot pod 4. — 7. Kot pod 4. — 8. LZ 1928, str. 37. — 9. Ljutomerska župnijska kronika. — 10. Kot pod 4 in LZ 1928, str. 37. — 11. LZ prav tam. — 12. Juventus gymnasii Marburgensis 1829 in LZ 1928, str. 37/8. — 13. Kot pod 4.

IN MEMORIAM FRANJA BAŠA

Dne 30. aprila 1967 je umrl v Ljubljani v devetinšestdesetem letu starosti naš znani zgodovinar, muzeolog in javni delavec profesor Franjo Baš.

V osnovno šolo je hodil v rodnem kraju Kamenče pri Braslovčah, kot srednješolec je obiskoval gimnaziji v Celju in Kranju, kot visokošolec pa univerze na Dunaju, v Münchnu in v Ljubljani. Tu je leta 1925 tudi diplomiral in bil od tedaj dalje do leta 1931 profesor v Mariboru. Zatem je bil v istem mestu skozi celo desetletje 1931—1941 banovinski arhivar. Hkrati je bil tudi tajnik Muzejskega društva in zaradi te funkcije faktični vodja mariborskega muzeja. Leta 1939 so ga imenovali za direktorja Pokrajinskega muzeja.

Profesor Baš je deloval v Mariboru do leta 1950, ko je postal šef odseka za muzeje in galerije pri ministrstvu za prosveto in kulturo v Ljubljani. Istega leta je prevzel tudi mesto honorarnega predavatelja za muzeologijo na filozofski fakulteti ljubljanske univerze.



Ko je leta 1952 prenehal biti šef odseka na ministrstvu, so ga naslednjega leta imenovali za direktorja novo ustanovljenega Tehniškega muzeja Slovenije v Ljubljani. Tako predavatelj muzeologije kot direktor tega muzeja je ostal vse do upokojitve v letu 1963.

V času svojega javnega delovanja si je pokojni pridobil mnogo zaslug na področju zgodovine, arheologije, narodopisja in zemljepisja. Bil je tudi sourednik predvojnega Časopisa za zgodovino in narodopisje ter Kronike slovenskih mest, po osvoboditvi pa je bil član pripravljalnega odbora za izdajanje revije, ki naj bi bila naslednica omenjene Kronike, torej današnje naše Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino.

Baš se je udeležil skoraj vseh sej uredniškega odbora Kronike od prve seje, ki je bila 13. maja 1952, vse do 27. seje, ki je bila 14. maja 1953, formalno pa je bil član redakcije skozi vse prve tri letnike revije. Ves čas faktičnega dela v uredništvu je bil zelo iniciativen in agilen. Program revije, ki je bil objavljen kot uvodnik v prvi številki prvega letnika, je njegovo delo.

Poleg organizacijskega in strokovnega dela je Baš tudi mnogo publiciral. Objavil je dolgo vrsto razprav in člankov v vseh naših pomembnejših časopisih in revijah; njegova bibliografija obsega prek 550 enot. V Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, je objavil v 3. številki I. letnika nekrolog za Josipom Mravljakom ter članek Ptujski grad in njegova okolica v novem veku.

Posebno delaven je bil Baš v področju muzejske stroke. Mariborski muzej bi brez nje ga ne bil to, kar je, tudi podobna ptujška ustanova mu dolguje zelo veliko. Nadvse pa se je pokojni profesor uveljavil kot direktor Tehniškega muzeja Slovenije. Zaradi njegove organizacijske sposobnosti in ogromnega znanja so ga dobro poznali ne samo naši strokovnjaki, pač pa tudi domačini v Kropi, Železnikih, na Jesenicah, na Ravnah itd.

S pokojnim profesorjem Franjom Bašem smo Slovenci zgubili zelo razgledanega in kvalitetnega zgodovinarja, ki je v vseh delovnih področjih, kjer se je udejstvoval, zapustil vidne in trajne sledove.

Jože Šorn

ZGODOVINSKO BRANJE

Mirko Rupel, Primus Truber, Leben und Werk des slowenischen Reformators. Deutsche Übersetzung und Bearbeitung von Balduin Saria. — Südosteuropa-Schriften. 5. Band. Südosteuropa Verlagsgesellschaft m. b. H. München 1965.

V Münchnu obstaja že od l. 1952 znanstvena ustanova Südosteuropa-Gesellschaft, ki proučuje jugovzhodno Evropo zlasti v kulturnem, gospodarskem in političnem oziru. Izdaja tri vrste znanstvenih publikacij. V zbirki Jugovzhodnoevropski zbornik (Südosteuropa — Jahrbuch) izhajajo na približno 200 straneh dela, ki se ukvarjajo z gospodarskimi, kulturnimi in političnimi vprašanji celotnega tega področja. Seznam obsega sedaj 6 zvezkov. Tako obravnava 1. zvezek, ki je izšel 1957, položaj Jugovzhodne Evrope med Vzhodom in Zahodom, 2. zvezek ideološke, kulturne in gospodarske spremembe v Jugovzhodni Evropi, 3. zvezek njen gospodarski razvoj, 4. zvezek sedanje stanje gospodarskih in kulturnih odnosov do tega dela Evrope, 5. zvezek pomen Donave v zgodovinskem, gospodarskem in kulturnem oziru, 6. zvezek pa, ki je izšel 1962, obravnava ljudsko kulturo jugovzhodnoevropskih narodov.

Jugovzhodnoevropske študije (Südosteuropa Studien) se ukvarjajo na kratko s kakim posebnim vprašanjem. Doslej je izšlo 8 zvezkov. Nas posebno zanimata 3. zvezek, ki obravnava bistvo in funkcijo denarja v socializmu, in 7. zvezek, ki mu je predmet pastirstvo v Romuniji.

Važna zbirka publikacij nosi naslov Jugovzhodnoevropski spisi (Südosteuropa — Schriften). Obravnavana knjiga, ki je posvečena Primožu Trubarju, je peta po redu. Prva knjiga iz leta 1959 ima naslov Narodi in kulture Jugovzhodne Evrope, druga se ukvarja z njenim gospodarstvom in družbenimi zadevami, tretja je zbirka člankov in razprav iz njene zgodovine, četrta znanstveno raziskuje njeno gospodarstvo.

Ne samo Nemci in zunanji svet, tudi Slovenci so morali dolgo čakati na to prepotrebno delo.

Nemec Theodor Elze je od l. 1863 skoraj 40 let proučeval začetke slovenske reformacije. Zbral je mnogo gradiva, napisal več tehtnih razprav, l. 1897 pa je izdal Trubarjeva pisma, a žal ni mogel uresničiti svoje namere, da bi izdal tudi Trubarjev življenjepis. Dr. France Kidrič se je že v začetku svojega znanstvenega udejstvovanja temeljito poglobil kot prvi slovenski literarni zgodovinar v slovensko reformacijo. Objavil je s tega področja 54 knjig, razprav in člankov. L. 1908 je

presenetil Kidrič v celjskem političnem tedniku Domovini s krajšim Trubarjevim življenjepisom v 32 podlistkih. V taki obliki je bilo delo širši javnosti nedostopno. L. 1951 ga je izdal v knjižni obliki na 80 straneh dr. Mirko Rupel in mu napisal uvod. Kidrič je namreč umrl prej, kot je mogel na osnovi svojih študij in zbranega gradiva napisati izčrpen sintetičen prikaz življenja in dela začetnika slovenske reformacije in slovenske književnosti.

Taki težko pričakovani monografiji je bil kos edino le dr. Mirko Rupel, najboljši poznavalec slovenske reformacije. Pobudo zanjo mu je dala beograjska založba Nolit. V njeni zbirki Portreti je izšel v skromni obliki in na slabem papirju l. 1960 Primož Trubar. Prevela ga je iz slovenščine Jelena Stefanović-Križaj. Delo obsega 292 strani male osmerke. Namen in okvir zbirke Portreti pa nista dala Ruplu popolnega razmaha in prostora. Zato je ta življenjepis popolnoma predelal, razširil, dopolnil in ga opremil z znanstvenim aparatom in s slikami tako, da pomeni popolnoma novo delo. Primož Trubar je izšel nato v slovenščini v Ljubljani 1962 na 321 straneh oblike 24 × 16 cm na lepem papirju in prinaša 35 strani fotografij pa tudi natančen seznam Trubarjevih del, vire in literaturo, francoski povzetek, kazalo osebnih imen in podob, kar v srbski izdaji pogrešamo.

Nemški Ruplov Primož Trubar ni dobesedni prevod slovenske knjige. Prevajalec Balduin Saria, pred drugo svetovno vojno vseučiliški profesor v Ljubljani, je dal delu svoj pečat. Upošteval je nasvete slovenske strokovne ocene, v soglasju s piscem pa je skrajšal besedilo zlasti tam, kjer Rupel preobširno opisuje nemške razmere, ki so Nemcem že tako znane. Po Ruplovi smrti je Saria sam uredil in obdelal drugo polovico slovenskega izvirnika. Delo je dopolnil z najnovejšimi znanstvenimi izsledki in ga približal tujim bralcem s tem, da je pojasnil stvari, ki so slovenskemu čitatelju znane, ne pa tujcu, ki je zrastle v drugačnih zgodovinskih, gospodarskih in političnih razmerah.

Nemška izdaja ima 314 strani in sicer v malo krajši obliki 23 × 16 cm. Slik je v slovenski izdaji mnogo več in so deloma fotografije krajev, kjer je Trubar deloval, deloma slike oseb, deloma pa fotokopije Trubarjevih knjig. Nemški prevod prinaša le 15 strani slik, ki so večinoma fotokopije začetnih strani Trubarjevih del. V slovenski knjigi je nagrobna plošča Primoža Trubarja v Deren-

dingenu tako velika, da je lepo čitljiva, v nemški pa premajhna, zamegljena in nečitljiva. Zemljevid slovenske izdaje navaja vse kraje Trubarjevega življenja in delovanja, nemška knjiga pa ima le zemljevid Notranje Avstrije v letih 1564 do 1619 oziroma do 1779.

Pri pisanju krajevnih imen Saria ni dosleden. Človek se ne more ubraniti vtisa, da je storil to namenoma. Kraje v središču Slovenije navaja najprej s slovenskimi imeni in dodaja nemške izraze v oklepaju kakor npr. Raščico, Ribnico, Zidani most, Šent Jernej in Novo mesto. Pri štajerskih slovenskih mestih in celo pri Ljubljani ter pri krajih ob severni meji uporablja nemška imena in so slovenska le v oklepaju, kakor da bi bila nemška bolj v navadi; tako npr. pri Mariboru, Celju, Velenju, Slovenjem Gradcu, Šočanju in Gornjem Gradu. Tudi v zemljevidu na koncu knjige so kraji na slovenskem ozemlju tiskani v nemščini z večjimi črkami, dodana slovenska imena pa z manjšimi, kakor da bi bili Slovenci na tem področju le neznatna narodna manjšina. Saria pravilno uporablja slovenska krstna imena Miha, Gera, Gregor, ni pa mogoče odobravati, da piše prevajalec stalno le Truber, češ da se je reformator sam tako podpisoval, saj tudi nemška izdaja pojasnjuje, kako sta nastali iz imena Trobar obliki Trubar in Truber.

V celoti je nemška izdaja Primoža Trubarja hvalevredno znanstveno delo, ki z novejšo strokovno literaturo dopolnjuje tudi slovensko izdajo.

Jan Sedivy

Volksmusik Südosteuropas. Beiträge zur Volkskunde und Musikwissenschaft anlässlich der I. Balkanologentagung in Graz 1964. Herausgegeben und redigiert von W. Wunsch. — Südosteuropa — Schriften, 7. Band. München. Verlag Dr. Rudolf Trofenik, 1966, 4, 167.

Delo prinaša predavanja z zborovanja balkanologov in glasbenikov od 6. do 8. maja 1964 na akademiji za glasbo in upodablajočo umetnost v Gradcu.

Uvod se spominja ob šestdesetletnici rojstva delovanja enega izmed glavnih ustanoviteljev in poznejšega predsednika Jugovzhodnoevropskega društva, dr. Rudolfa Vogla. Kot rojak iz Gornje Šlezije je že v mladosti spoznal tamkajšnji zapleteni narodnostni problem in se pozneje posvetil spoznavanju in raziskovanju narodnostno zapletene Jugovzhodne Evrope.

Vodja inštituta za glasbeni folklor na graški akademiji za glasbo, prof. dr. Walter Wunsch, razpravlja o nalogah glasbene znanosti pri epskem raziskovanju (str. 7—13).

Prof. dr. Alois Schmaus, vodja seminarja za slovansko filologijo in balkanologijo na univerzi v Münchnu, je prispeval Probleme in naloge pri raziskovanju balkanskih epov (14 do 28). Dr. Vinko Žganec, profesor glasbenega folklorja na glasbeni akademiji v Zagrebu, se ukvarja z urejevanjem zbirke narodnih pesmi (29—33). Dr. Milovan Gavazzi, profesor etnologije na zagrebški univerzi, obširno pojasnjuje in ponazoruje z risbami imena staroslovanskih glasbil (34—49). Dr. Leopold Kretzenbacher, vodja seminarja za nemško in primerjalno etnologijo na univerzi v Münchnu, se ukvarja z jugovzhodnoevropskimi primitivnimi instrumenti tipa Rummelpott (50—97).

Prof. Guido Waldmann, ravnatelj visoke šole za glasbo v majhnem mestu Trossingen na Württenberškem (ca. 12.000 preb.), piše o večglasnem petju v slovanski kmetijski pesmi (98—108). Pisec pri tem ne omenja in ne upošteva slovenskega večglasnega petja, ki je od vseh slovanskih najbolj razvito prav pri Slovencih in zanje tudi najbolj značilno. Dr. Richard Wolfram, vodja seminarja za etnologijo, ki predava na dunajski univerzi o nemški in evropski etnologiji, je prispeval članek Stare oblike plesa pri narodih panonskega in karpatskega ozemlja (109—139) z mnogimi slikami, ne upošteva pa prekmurških Slovencev, vojvodinskih Hrvatov, Srbov in Slovakov. Dr. Karl Michael Komma, profesor muzikologije na državni glasbeni visoki šoli v Stuttgartu, je obdelal Češke muzikante (140—152). Solon Michaelides iz Soluna, profesor kompozicije, komponist in ravnatelj severnogrškega simfoničnega orkestra v Solunu, poroča — edini v angleščini — o novogrški narodni glasbi.

Na koncu je na skromnih dveh straneh poročilo o tem mednarodnem zborovanju balkanologov in muzikologov. Žal se ga ni udeležil noben Slovenec, ki bi lahko dopolnil in popravil marsikatero izvajanje.

Jan Sedivy

Dinklage-Erker-Prasch-Koschier: Geschichte der kärntner Landwirtschaft und bäuerliche Volkskunde Kärntens, Klagenfurt 1966.

674 strani obsegajoče delo velikega formata podaja obsežen prerez zgodovine koroškega kmetijstva ter njegovega današnjega stanja. V bistvu sestoji knjiga iz treh obsežnih razdelkov: iz zgodovine koroškega poljedelstva od najstarejših časov do konca druge svetovne vojne in še čez (dr. Karl Dinklage), današnje stanje agrarnih dejavnosti na Koroškem (Konrad Erker), tema prikazoma pa se pridružuje še narodopisni del.

Knjiga obsega skupaj z leta 1953 izšlim delom Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart celoto, kakršnih je malo. Tako kot prerez obrtnih in industrijskih dejavnosti Koroške tudi pregled kmetijstva sega tja do prvih začetkov. Medtem ko slonijo uvodna poglavja knjige predvsem na literaturi, pa se od XVI. stoletja Dinklage vedno bolj opira na arhivsko gradivo ter lastne izsledke, kar daje delu še posebno veljavo. Vendar bi ob obilju podatkov mestoma želeli bolj sintetičnih podob, prav tako se ne moremo skladati z nekaterimi navedbami, kot postavim z vprašanjem kosezov in koroških obmejnih bojev v letih 1918—1920. Slovenci so v delu sicer omenjeni, vendar bi tudi tu bilo želeli večjega poudarka.

T. Z.

Lovro Kuhar — Prežihov Voranc, Požganica, Zbrano delo VI, uredil in opombe napisal Drago Druškovič, Ljubljana 1967

Za razmišljanje o nastanku Požganice so posebno zanimive ugotovitve o Prežihovi umetniški rasti in o njegovih pogledih na slovensko narodnostno vprašanje, takó usodno povezano s koroškim dogajanjem v letih 1918—1920, ter o pisateljevi vlogi v mednarodnem delavskem gibanju. Žal spada razrešitev plebiscitne problematike iz leta 1920 še med dolgove našega zgodovinopisja in petdesetletnica plebiscita leta 1970 bi bila nemara ugodna priložnost za oddolžitev temu vprašanju. Med dela, ki podajajo duha in sliko takratnega dogajanja, spada tudi Prežihova Požganica in avtorju opomb Dragu Druškoviču gre zasluga pri razreševanju vprašanj, v kolikšni meri se je Prežih pri umetniškem obdelovanju koroške problematike poslužil življenja, ki je plelo okrog nje, in v koliki meri se je naslanjal na literaturo in priče takratnega dogajanja. Ne bo odveč opozoriti na pripombo glavnega urednika Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev, prof. Antona Ocvirka o tem, kako bi mogel urednik Prežihovega zbranega dela obrazložiti nastanek Požganice in Jamnice, ne da bi se podrobneje dotaknil tudi političnih in gospodarskih ozadij, ki določajo snov in naravo obeh romanov (Naši razgledi, 25. 3. 1967, št. 6). Nadrobna študija o vlogi avstrijske socialne demokracije v prevratnih dneh 1918 in v predplebiscitnem času 1919—1920 bi najbrže v marsičem poglobila opozorila, podana v spremnem urednikovem delu. K opozorilu o Malgaju naj dodamo še naslednji prispevek Franca Štaudekarja, ki je pred kratkim skupaj z dr. Franom Sušnikom v

spominskem zapisku takole orisal Malgaja in njegove poglede: Malgaj je videl kot zgodovinsko vrednoto narodnost, nacionalno fronto, vprašanje narodne meje na Koroškem, rešitev zgodovinske naloge: najprej zgraditi narodu hišo in dom, vanj zajeti tudi vse koroške Slovence in potem državo z njo vred pravično in socialno urediti, tudi za delavca (rokopisni zapisek).

Za genezo Požganice so v spremnih opombah posebej zanimive raziskave Prežihovih pogledov na narodnostno vprašanje, važne tudi za poglede KPJ na slovensko in na koroško problematiko. Oris pisateljevega delovanja v času 1918—1920 nam ob tem omogočajo takratni Prežihovi politični ter časnikarski nastopi, v katerih je ponovno posvečal osrednjo pozornost slovenskemu delavstvu, pri katerem so se kazale posledice vzgoje avstrijske socialne demokracije in v »pičli« (Drago Druškovič) razredni zavesti in v tem, da je podlegalo avstrijskemu vplivu. Pisec opomb takole povzema takratno Prežihovo razlago delavskega gibanja: »Obe socialnodemokratski stranki, tako avstrijsko, kakor jugoslovansko (slovensko) prikazuje (Prežih) v njunem »lažisocialističnem« delovanju, v njunem podleganju meščansko nacionalističnim krogom; pri tem do potankosti loči celo nacionalistično napadalnost avstrijske socialne demokracije od medlih stališč JSDS. Zavrača predvsem razdor in nestrpnost, ki ga sejeta omenjeni stranki med delavci obeh narodnosti, se zavzema za »čisti« razredni boj, za mednarodno solidarnost in združevanje delavcev različnih jezikov in narodnosti. Prav tako odklanja razporeditev delavstva glede na državni obliki, republiko in monarhijo, ki sta obe kapitalistični po družbeni ureditvi. Posebej nasprotuje še agitaciji za »koroštvo«, s tem poudarjanju regionalne pripadnosti, prav tako pa tudi naivnemu nagovarjanju, da se mora socialist »odločiti za narodnost in državo«. Skupaj s KPA je Prežih zavračal glasovanje pod mednarodnim nadzorstvom in pozival k abstinenci, ki bi pač mogla vsaj nevtralizirati akcijo avstrijskega meščanstva ter meščanski politiki vdano avstrijsko socialno demokracijo. Pri končnem obračunu razlaga tudi vzrok take politike socialnih demokratov, v katerih vrste se je po njegovih besedah »nateplo mnogo sumljivih elementov«. Prežih je deloma sodeloval tudi pri oblikovanju stališč Vukovarskega kongresa KPJ do koroškega vprašanja (str. 429-30, 434-35).

Morda ne bo odveč, če se ozremo še na širše predplebiscitno območje Koroške ter

skušamo izluščiti takratne orientacije posameznih socialno-demokratskih organizacij, ki so v nemajhni meri vplivale na glasovanje južnokoroškega prebivalstva 10. oktobra 1920. Ob luščenju nekaterih motivov, ki so vplivali na prepoved vsakršnega političnega življenja na plebiscitnem območju, se kaže predvsem strah ljubljanske deželne vlade in vodstva meščanskih strank pred negativnimi posledicami morebitnega političnega boja na sam potek plebiscita, na zaporo demarkacijske črte pa tudi strah pred širitvijo radikalnih tendenc delavskega gibanja v plebiscitno cono A in v ostalo Jugoslavijo. Vse kaže, da vodstvo Jugoslovanske demokratske stranke ni sprejelo stališča o prepovedi političnega življenja. Ob tem so slovenski socialisti poudarjali nujnost vskladitve političnega nastopa vseh slovenskih političnih strank na Koroškem v skladu s politično diferenciacijo južnokoroškega prebivalstva in njegovih političnih tradicij; zahtevali so tudi postavitev lastne politične organizacije, da bi z njeno pomočjo pridobili koroške socialiste za jugoslovansko stvar (prim. pismo Filipa Uratnika dr. Gregorju Žerjavu z dne 27. 9. 1919, Arhiv Slovenije, fond Narodnega sveta za Koroško, fasc. 2). Zdi se, da je bila od začetka do nove jugoslovanske oblasti najbolj odklonilna boroveljska socialnodemokratska organizacija. Nasprotno pa so se kovinarji iz Bistrice v Rožu v začetku leta 1920 pridružili Osrednjemu društvu in sorodnih strok v Ljubljani (Delavec, 14. 2. 1920). Vpliv bistriške organizacije je bil po nekaterih vesteh čutiti tja do Podrošiče. Vse kaže, da so na območju plebiscitne cone A v velikovškem okrajnem glavarstvu, kljub vključitvi nekaterih organizacij tamkajšnjih socialistov v JSDS — nekatere organizacije še dalje ostale popolnoma pod vplivom celovškega vodstva. Očitno je bila na tem področju dejavnost JSDS omejena predvsem na nekatere posameznike, dejansko pa v rokah vidnih nemških nacionalcev, kot dr. Herbsta v Libeličah in Pliberku (prim. dopis občinskega urada Libeliče z dne 11. 3. 1920, Arhiv Slovenije, fond poverjenišтва za notranje zadeve, fasc. 6, dok. št. 2746/pr; Slovenec, 23. 5. 1920, štev. 116).

Kljub načelni prepovedi so oblasti tja do februarja 1920 dovoljevale poskuse JSDS, da bi zanesla socialistično gibanje na Koroško, pri tem pa budno pazile, da se ne bi morda pričela širiti socialistična misel tudi zunaj delavskih središč in tako očitno ogrozila tamkajšnje pozicije Vseslovenske ljudske stranke. Iz te bojazni so oblasti skušale konec januarja 1920 omejiti delovanje stranke na območje boroveljskega okrajnega glavarstva.

Ni naključno, da je prvi napadel to dejavnost JSDS Slovenec (28. 12. 1919, št. 250). Zanimivo je, da so si socialisti iz Bistrice v Rožu tudi prizadevali za združitev vseh političnih in strokovnih organizacij socialistične stranke za območje Roža v okviru JSDS, kar pa so Boroveljčani zavrnili (Arhiv Slovenije, fond Okrajnega glavarstva Borovlje, fasc. leto 1920, dok. štev. 27/78).

Ob nadaljnji analizi Prežihovega zanimanja za koroško problematiko Drago Druškovič posebej opozarja, da takratno Prežihovo delovanje in presoja dogodkov izpričuje, kako globoko je bilo pri pisatelju poznavanje koroškega vprašanja, njegova politična misel pa je daleč preseгла sodobnike, saj je bil med drugim pozoren na dvoje osnovnih stališč delavskega gibanja, na zapostavljanje kmečkega in narodnostnega vprašanja, pa tudi dejansko je svojo misel uveljavil tako, da je vnesel plebiscitno vprašanje celo pred jugoslovanski vukovarski kongres.

Že očrtani prikaz priča, da se Druškovičeve opombe ne ustavljajo le ob literarnozgodovinskih vprašanjih, ampak segajo v širino in ob Prežihovi pisateljski rasti ter njegovi vzporedni vključenosti v mednarodno revolucionarno delavsko gibanje podajajo ne le posamezne elemente, ampak segajo tudi v širšo problematiko koroškega vprašanja tako, kot se je to kazalo neposredno ob koncu prve svetovne vojne, ob plebiscitu 1920 in kot se v marsičem kaže tudi danes.

T. Z.

Dr. Theodor Veiter, Die Sprach- und Volkszugehörigkeit in Österreich nach den Ergebnissen der Volkszählung von 1939, Europa ethnica, Wien, 1965, zv. 3, str. 109—123.

Ljudsko štetje se na območju Avstrije, zlasti pa na Koroškem leta 1939 v marsičem loči od štetij v času prve avstrijske republike. Predvsem je bilo to štetje v času nacizma in njegovih ciljev. Med te cilje je spadalo, kot opozarja takratno koroško nacistično glasilo Kärntner Grenzruf, tudi poudarjeno vsiljevanje in dokazovanje »vindišarskega življa« na območju južne Koroške. Tega ne dokazuje le takratna propagandna dejavnost nacistične stranke¹, ampak tudi dejstvo, da je neposredno po priključitvi Avstrije k tretjemu rajhu postavil Hitler v svoj državni zbor do tedaj neznanega »predstavnik koroških vindišarjev«, Franza Mikulo.²

Do nedavno so bili podatki ljudskega štetja 1939. leta po jezikovnih kategorijah tako za Koroško kot za ostalo Avstrijo le deloma znani.³ Dr. Theodorju Veitru gre zasluga, da

jih je pred nedavnim odkril v državnem arhivu mesta Marburg na Lahni. Del gradiva je objavil tudi v glasilu Federalne unije evropskih manjšin, v reviji Europa ethnica. Po teh podatkih se je prištelo na območju južne Koroške v vseh jezikovnih kategorijah, ki zajemajo prebivalce s slovenskim občevalnim jezikom in s takratno varianto tega jezika, ki je spraševala po jeziku, ki se ga posameznik poslužuje v vsakdanjem življenju, 44.708 oseb.⁴ Iz drugih virov pa lahko dopolnimo podatke dr. Veitra še s tem, da se je priznalo 1939. leta k slovenski narodnosti 8553 oseb (iz prispevka dr. Veitra lahko izluščimo število 6500). Po nekaterih seznamih tega štetja, ohranjenih v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani (fc. 160), se je prištelo k slovenski narodnosti (in seveda k slovenskemu občevalnemu jeziku) v občini Djekše 157 oseb, Vovbre 86 (izvleček tega štetja izdelan dne 20. 6. 1939 posebej omenja, da je s tem teh 86 oseb »glasovalo za Jugoslavijo« (!), nekatere posameznike pa še dalje ocenjuje po njihovem slovenstvu in zadržanju), v občini Libuče pa se je izjavilo za slovensko narodnost 132 oseb (pri tej občini manjkajo podatki za zaselka Lokovica in Sv. Jurij). Za takratno orientacijo zavednega slovenskega koroškega življa so ti podatki toliko pomembnejši, saj je tisk v tem času večkrat opozarjal

na represalije proti tistim, ki bi se prištelili k slovenski narodnosti ali jeziku.⁵

Ob prikazu popisa leta 1939 bi želeli v prispevku dr. Veitra tudi nadroben prikaz starostne piramide vseh, ki so se 1939. leta prijavili za slovensko narodnost (prim. tudi Die Furche, Wien, 21. 8. 1965), enako pa tudi podatke štetja po posameznih naseljih, kar nas napotuje na nadrobnejšo obdelavo in globlje ovrednotenje gradiva, na katerega nas dr. Veiter opozarja.

OPOMBE

1. Gl. (Tone Zorn), Ob ljudskem štetju 1939 na Koroškem, Koroški koledar za leto 1966, Celovec, str. 54—56. — 2. Kärntner Tagblatt, 17. 4. 1938, št. 89. — 3. Statistische Übersicht für den Reichsgau Kärnten, zusammengestellt vom statistischen Amt für die Reichsgaue der Ostmark, Wien 1941. — 4. Korekturo tega podatka ter štetja gl. v razpravi dr. Janka Pleterskega, Die Volkszählung vom 31. März 1961 in Kärnten, Razprave in gradivo INV, Ljubljana, 1966, št. 4/5, str. 165—215. — 5. Prim. Koroški Slovenec, 26. 7. 1939; 8. 11. 1939; dr. Franc Petek, Iz mojih spominov, tipkopis v redakciji dr. Janka Pleterskega (arhiv INV); dr. Mirt Zwitter, Izselitev, Koroška v borbi, Celovec 1951, str. 17—26.

Tone Zorn

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

ima na zalogi naslednje publikacije:

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, kompletni letniki II/1954 in IV/1956 do XIII/1965 po ceni 9 N din za en letnik. Prav tako je na zalogi letnik XIV/1966, ki velja 12 N din.

Od prvega letnika manjka prva številka, od tretjega letnika pa manjkata prva in tretja številka. Manjkajoče številke kupujemo po ceni 10 N din.

V seriji

KNJIŽNICA KRONIKE

so izšle naslednje knjige:

Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana, topografski opis mesta in okolice (1955), knjigotrška cena 2,50 N din.

Knjiga opisuje zgodovino in podobo mestnih in predmestnih predelov srednjeveške Ljubljane in je ilustrirana.

Igor Vrišer, Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane (1956), knjigotrška cena 2 N din.

Na podlagi podatkov o ljudskih štetjih je prikazana rast Ljubljane, njenih predmestij, polagrarnih naselij njene bližnje okolice v zadnjih sto letih. Približno je večje število zemljevidov.

Vlado Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani (1957), knjigotrška cena 2 N din.

Ta prispevek k poznavanju industrializacije na Slovenskem je zanimiv tudi z gledišča Ljubljane in njene mestne podobe (Cukrarna!). Knjiga je ilustrirana.

Sergij Vilfan-Josip Černivec, Zgodovina ljubljanske mestne hiše (1958), knjigotrška cena 2,80 N din.

Iz vsebine: Komun in prvotni rotovž. Stari rotovž na sedanjem mestu in usoda komuna. Kamnolom za rotovžem, stavba pod Gradom in prve dvoriščne arkade. Čavljeva hiša. Baročni rotovž. Gledališče na rotovžu in sosednji hotel... Prva obnovitvena dela itd. Dodan je tudi rokopisni projekt iz leta 1679/1680, ki ni bil izveden.

TRUBARJEV ANTIKVARIAT

LJUBLJANA, MESTNI TRG 25

Kupujemo in prodajamo znanstvene knjige, redke stare tiske, rokopise, bakroreze, časopise in revije.

Na razpolago so še naslednje naše edicije:

	N din
Prešeren, Gazele	10,00
Ramovš, Karta slovenskih narečij	3,00
Ain neues lied von den kraynerischen bauren 1515	2,00
Trubar, Abecedarium 1566	3,00

Drabošnjak, Parodije in satirične pesmi	8,50
Crainska pratika 1741 (ročno kolorirana)	20,00
Sončni mrk v Ljubljani 1664	8,50
Vodnik, Pesme sa pokushino 1806	6,00
»Žavba« grafični list okoli leta 1800	1,00
»Hišni shegen« grafični list (ročno koloriran)	10,00
»Triglav« grafični list iz leta 1776	20,00
Ljubljana okoli leta 1835 — grafični list ročno koloriran	30,00



MESTNI ARHIV

ZGODOVINSKI ARHIV
MESTA LJUBLJANE



ima na zalogi naslednje publikacije:

Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku

		N din		N din
1243—1397	1956	2,20	1444—1499	1961
1299—1450	1957	2,50	1243—1498	1962
1320—1470	1958	2,50	1489—1518	1963
1471—1521	1959	2,60	1220—1497	1964
1326—1348	1960	3,60	1144—1499	1965

V tej seriji so objavljena besedila srednjeveških virov, ki vsebujejo bolj ali manj izčrpne podatke o zgodovini Ljubljane. Vsak vir je razmnožen na posebnem kartotečnem listu, tako da izhajanje ni vezano na strogo kronološko zaporedje. Vsak uporabljemalec si lahko listine razporedi kronološko ali drugače.

Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze (1958), razmnoženo na multilith, cena 2,40 N din.

60 let Mestnega arhiva ljubljanskega (1959), razmnoženo na multilith, cena 6 N din.

Poleg zgodovine samega zavoda vsebuje publikacija, ki obsega 219 strani, predvsem izčrpen strukturni pregled gradiva, ki ga hrani Mestni arhiv in ob tem tudi podatke o zgodovini organov, pri katerih je nastajalo gradivo.

Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945—1955 (1965), razmnoženo na multilith, cena 52 N din.

Publikacija podaja z besedilom in s številnimi tabelami razvoj Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi po različnih panogah dejavnosti, med drugim tudi kratke historiate pomembnejših ljubljanskih podjetij, ki so delovala ali nastala v tem obdobju.

Zgoraj navedene cene so lastne cene zavoda, ki veljajo, če se knjiga nabavi neposredno pri njem. V knjigotrštvu se na te cene lahko zaračunajo pribitki, ki ustrezajo običajnemu rabatu.

Kot poljudno branje sta izšli knjigi:

LJUBLJANA, PODOBE IZ NJENE ZGODOVINE (1962), slovenska žepna izdaja, tisk z ilustracijami, cena 4 N din.

Ob mnogih ilustracijah so navedeni glavni podatki iz zgodovine mesta Ljubljane začenši z najstarejšo zgodovino ljubljanskega prostora v dobi mostiščarjev. Knjiga sega do najnovejše dobe. Vsebuje tudi nekaj historičnih zemljevidov in med drugim tudi podatke o zgodovini pomembnejših stavb ob zemljevidu mesta, ki prikazuje stanje v 17. stoletju.

Podobno besedilo, dopolnjeno le za zadnja leta, vsebuje trijezična publikacija

LJUBLJANA, PODOBE IZ NJENE ZGODOVINE

ASPETTI DI STORIA CITTADINA

BILDER AUS DER GESCHICHTE DER STADT

(1965), tisk na uvoženem umetniškem papirju, z ilustracijami, cena: polplatno 60 N din, usnje 100 N din.

Knjiga je tiskana na finejšem papirju in v večjem formatu kot prejšnja. Zato je tudi slikovno gradivo mnogo boljše. Primerna je zlasti za prodajo inozemskim obiskovalcem in kot darilo v osebnih ali poslovnih stikih z inozemci nemškega in italijanskega jezikovnega območja. Prodaja na debelo je prepuščena založbi Mladinska knjiga.

Podobe na tej strani so izbrane izmed vinjet v slovenski žepni izdaji.

Prosimo, da si tudi na notranji strani teh platnic ogledate seznam publikacij, ki sta jih založila

TRUBARJEV ANTIKVARIAT IN KRONIKA

